

Шестирічна Леся, коли недавно в сім'ї заговорили про весну (березневі дні настали погідні, сніг заблищав-заіскрився, заспівали щиглики та синички, повітря запрозорилось, полегшало), сказала:

— А в гаї сонце зацвіло!

— Сонце зацвіло? — здивувались ви. — Як же воно зацвіло?

Леся, граючи очима чорними, як ніч, усміхалась хитро:

— Й сама не знаю... Зацвіло — і все... У гаї сонце зацвіло!

Бо, звичайно, коли навесні йде в ріст молода трава, розвиваються дерева, барвами веселки спалахують по безмежній землі озера — моря — океани квітів, то сонце, таке похмуре восени і таке зажурене взимку, теж зацвітає. Стає веселе, приязне, усміхається, і його тепле проміння схоже на ніжні пелюстки, в яких воно запишалось, бо де ж іще знайдеш кращі.

— У гаї сонце зацвіло! — повторила шестирічна Леся, і сама до пуття не відаючи, як то воно й справді зацвіло поміж дерев, проте впевнена, що так воно й сталось. Бо чого ж тоді ви мовчите і, щоб довести її до розуму, не переконуєте, що так не буває, що це вигадка — така сама, як і всі інші її вигадки, котрі цікаво слухати, та й тільки.

У гаї сонце зацвіло!

В жнива, у спеку, на далекому обрії біжать блакитні вівці. Ледь-ледь видно їх, примарних, і шерсть їхня тремтить, коливається, і голови їхні химерні здригаються.

Куди біжать? Може, охлялі, до водопою? Від кого тікають, від якої страшної сили? Мають на обрії блакитні вівці, зникають у безвісті, отара за отарою, тьма-тьмуца їх, і, либонь, має бути на світі ота кошара, що вмістить усіх.

Спека, листя жолобиться на вишнях, в'яне трава, сухо пахне запилужений полин, а на обрії біжать і зникають у безвісті блакитні вівці.

І коли тепер згадуєш своє дитинство, яке з кожним днем віддаляється і віддаляється, усе більше обертаючись на неясні спомини, то чомусь уявляється воно тобі отими блакитними вівцями. (Чи не тому, що колись, наче заворожений, любив дивитись на їхні незчисленні отари, й тобі хотілось побігти на обрій, поглянути на них зблизька?) Уявляється тобі дитинство блакитними вівцями, що промайнули в літній далечині, промайнули, залишившись у пам'яті серця, у пам'яті почуттів.

Дивно та й годі, а проте іноді здається, що твоє дитинство є така сама гра уяви, як і блакитні вівці на обрії, бо не було їх насправді, ввижались вони тобі. Ввижались, а ти хотів вірити в них — і вірив. І так само тепер віриш у своє дитинство, бо не можна в нього не вірити, бо весь час кортить оглянутись назад, оглянутись — і раптом побачити його чисті, незахмарені очі і зненацька зустрітись із його ясним поглядом.

Так хочеться іноді зустрітись із ясним поглядом свого дитинства! Хочеться, бо добре пам'ятаєш, що таки бігли на обрії блакитні вівці, таки справді бігли — й пропадали в невидних кошарах безмежжя.

Коли й ким було сказано, що дітей приносять лелеки на крилах?

Колись і кимось було сказано, почуте глибоко запало в пам'ять, і відтоді ти пильно приглядався не тільки до лелек, а й до всіх інших птахів. Приглядався до них у польоті, приглядався, коли сідали на землю, ходив по їхніх слідах, проте ні разу так-таки й не пощастило побачити, як

вони приносять немовлят і залишають чи то в капусті на вго— роді, чи то на левадах.

Бо завжди їм вдавалося зробити це непомітно для твого ока.

Й дивувало: а як лелеки знають — куди, на яке подвір'я нести саме оце немовля, а на яке — інше? А що сталося б, якби господиня не вийшла на вгород та не побачила б там гостинця, залишеного лелеками? Тоді б немовля дісталось сусідці?

Одного разу, помітивши, що по грядках сторожко ходить лелека, ти аж затремтів од збудження і пильно стежив, як, цибатий, він задирав високо голову, ніби очікував на щось із пустельного неба... Коли стрибнув поміж огірків, а потім полетів, ти щодуху чкурнув на город. Ось тут він никав, за грядкою цибулі, ось тут пройшовся, за капустами... Де ж немовля, чому не видно? Адже ти перший прискочив на город, ніхто з жінок — ні мати, ні сусідки — не встигли тебе випередити. Може, нині не приніс, а принесе завтра?

Ти вірив — і не вірив у те, що лелеки приносять немовлят. Не вірив, бо, коли старші розказували про це, в їхніх очах ти бачив лукавий усміх. А вірив, бо де ж інакше могли братись діти? Тільки з отієї таємничої невідомості, з якої з'являлись лелеки й куди вони зникали і яку не можна було побачити в найбуйнішій уяві.

Завжди в своєму селі (а також у лузі, в полях) приглядався до лелек. Як вони літають, як ходять. Слухав, як вони клацають дзьобами, наче дерев'яними, коли розмовляють. Здавалось, вони втаємничені в дивовижний світ, куди тобі заказано й позирком однеєньким проникнути. Здавалось, знають те, чого не відає жодна людина.

Дивовижні, таємничі птахи! Ну хіба ж можна було не зачаруватися вами в польоті, хіба можна було не думати про вас, не стежити,

намагаючись підглядіти, як то вам удається — носити та й носити немовлят по всіх дворах?

Бо це ж і тебе колись було-принесено в цей світ на крилах.

Де ті лелеки? Чи можна побачити в небі бодай їхній холодний слід? Чи й лелек тих нема і сліду їхнього давно не зосталось?

А то пригадується, як напровесні (ще сніги лежали, морозно навіть удень, а вночі то й зовсім було по-зимовому холодно) грались на вигоні, й хтось із дітей сказав, що вже прилетіли журавлі.

Журавлі? Невже прилетіли журавлі, коли ген які замети, ген які кучугури снігу. Що ж їх привело? Невже, нерозумні, не відчували, що в їхніх рідних краях ще зима, ще крига на річках та озерах, що чекає їх тут голод, бо де ж вони собі дістануть їжу, коли все холодом скуте? Та ні, журавлі й справді прилетіли. І ніби ниньки бачили їх коло лісу на болотах. Мовляв, ходять по льоду, ковзаються, падають. І, звичайно, позамерзають, бо де ж їм таку холоднечу витерпіти.

Кількоро вас зібралось — і гайда з села до тих боліт, що під лісом. Хотілось не тільки побачити журавлів, яких обманула припізніла весна, а може, й чимось допомогти їм... І чому вони поспішали? Кортіло швидше припровадити тепло в рідний край чи, може, на крилах із вирію несли немовлят — на якісь подвір'я у вашому селі, а також на сусідні села?

На околиці поставали, розглядаючи насуплені поля, — ніде жодного журавля. А потім побігли по грузькому снігу, наче побоювались, що проґавите щось важливе. Й коли опинились на краю болота, й коли на сивенький хрускітливий льодок ступили поміж потрощених, скалічених очеретів, то все здавалося, наче зненацька вгледите перед собою силу-силенну журавлів, що хмарою вкрили замерзле болото.

Білів сиротливо льодок поміж кущиків лепехи, поміж рогози, а на тому льодку було пусто-пустісінько. Ви, відчуваючи дивне розчарування, обачно пішли далі й далі, сторожко прислухаючись до зрадливого потріскування під ногами, ви воліли знайти бодай однесеньке загублене перо — тріпотливе журавлине перо. Але ні слідів журавлиних лап, ні пер.

Невже тільки покружляли над замерзлим болотом та й полетіли в той край, де на них чекає тепло, вільна від криги вода?

І ви позадирали догори голови — може, саме зараз вони пролітають у вишині? Сіре запиало висіло вгорі, і на його сумному безмежжі не видніло жодної пташиної цяти.

А може, опустились журавлі в іншому місці? І ви до нього не дійшли? Але в якому? Де шукати? Іти в ліс, що чорніє неподалік, шукати на лісових озерах, бо, може, якийсь захлялий чи скалічений журавель таки потребує допомоги?

Мовчало засніжене поле; ліс мовчав так, наче не хотів виказувати важливої таємниці; і ніщо не давало відповіді на ваші запитання.

А то знову день видався — сонце котиться, наче аж перевертаючись, у чистому небі, світла повно, й воно таке молоде, хмільне, веселе! Сніги блищать, іскряться, аж боляче дивитись на них, бо ріжуть зір. Зі стріх капають срібні краплини, а коли стати коло хати на осонні, то тут і зовсім по-весняному тепло, ген уже й шматок чорної землі видніє, а над нею пасемками в'ється пара. Півні кричать завзято, люди усміхаються одне одному, и хочеться радіти весні, яка хоч і барилась, та все ж таки настає, і хочеться поділитись з кимось настроєм своїм, і хочеться бігти — галасвіта!

Ти береш у хаті уламок дзеркала — геть зовсім полущений, ніхто вже й не заглядав у нього давно. Береш той уламок, стаєш на причілку, наставляєш проти сонця — і вже прудкенький сонячний зайчик уродився

ген на стовбурі яблуні, перескочив на грушу, далі впав на землю, приблідши, потім звівся моторно з землі і вже танцює на вікні сусідньої хати, в якій живуть тітка Ярина з Василинкою, тремтить на шибці, і в глибокому світлі, яке кидає зайчик, можна угледіти стіл, полумисок на столі, рушник на покутті. Далі зайчик перескакує на дорогу і вже тремтить на кінській морді, на полозку саней, на обличчі в чубатого дядька, що їде в санях. Зайчик то на грудях у нього, то на губах, то в очах, і дядько спершу нічого не тямить, а потім раптово обертається в твій бік і весело погрожує довгим батоном!

Зайчик моторний — скік на дорогу, шаснув десь у таку далечінь, що й не видно стало, а то знову з'явився прямісінько перед тобою, мерехтить, здригається, так і чкурне, так і дремене.

А потім, неслухняний, стрибнув — і спершу на милиці заблищав у дядька Павла Гречаного, що йшов по дорозі, далі сяйнув на протезі, що залишав у снігу глибокі ямки, а вже з протеза перескочив на груди, з грудей на обличчя. Знов на груди, знов на обличчя. Пустун, йому, бач, погратись кортить. А дядько Гречаний спершу вдавав, начебто не помічає зайчика, а коли порівнявся з подвір'ям, то спинився і поманив тебе пальцем.

Іти чи не йти? Хоч і страшно, проте йдеш, обачно заховавши уламок дзеркала до кишені.

У Гречаного віспуває обличчя — ніби соняшник, з якого меткі горобці поспивали насіння. Або як вощина, з котрої вибрано мед. Лагідні вуса білють, погойдуються і, схожі на крила, ось-ось наче спурхнуть.

Мабуть, зараз Гречаний почне розказувати про війну, де втратив ногу і так підірвав здоров'я, що й досі вилежується на печі, рідко його побачиш на вулиці.

— А знаєш, — мовив Гречаний, — як на війні наші снайпери підстрілювали німецьких? Ото німець причаївся в якомусь закамарку, сидить, ніби миша. А на рушниці в нього є такий пристрій, називається оптикою. Коли та оптика блисне на сонці, тоді наш снайпер і б'є туди. Втямив?

І, повернувшись, іде. Живу ногу важко переставляє, а дерев'яний протез мовби сам легенько перелітає з місця на місце. Спина в Гречаного зсутилась, наче дядько побоюється, що твій сонячний зайчик знову скочить на нього, знову почне пустувати на голові, на плечах.

Ти проводиш Гречаного довгим-довгим поглядом, силкуєшся щось утямити — з його життя, з його вдачі, й тобі чомусь неймовірно шкода цього дядька, що стрибає на одній нозі, мов підбитий грак.

Та скоро Гречаний зникає, ти знову дістаєш із кишені уламок дзеркала — і зайчик, випущений на волю, гасає, мов несамовитий, по садку, двору, дорозі, по сусідських хатах, по людях, що проходять мимо. Зненацька ти зажмурюєшся, бо сніп гострого світла б'є в очі, — це хтось із хлопців теж вийшов із дзеркалом на вулицю та й засліпив тебе. Далі ще хтось виходить із дзеркалом, і тепер уже не один, а кілька зайчиків бігають, ганяються один за одним, а то розскакуються в різні боки, наче хортом налякані. Гасають по-весняному хутко, гасають весело, а ти смієшся, а тобі весело, нібито в радості твоєї повиростали прудкенькі ноги, нібито вона бігає, телесується, ніяк не натішиться провесною та сонцем!

Восени, коли похолодає, птахи відлітають до вирію, а навесні повертаються назад, у рідні краї.

А звідки вони знають, що в рідних краях настає весна, звідки знають, що в твоєму селі Овечачому вже потепліло, зазеленіла трава по ярах та на лузі, можна звивати гнізда? Хто їм каже на тій далекій чужині, де завжди тепло, де ніколи не буває зими?

І як вони не забувають дороги, як пам'ятають? Бо пам'ятають не тільки село Овечаче, а й навіть ту стріху, де мостились минулої весни. Хіба ж не повертались минулого й позаминулого року ті самі лелеки на хату до тітки Секлети Воропай? І цієї весни, мабуть, знову прилетять.

Що примушує їх завжди повертатися додому?

Може, на чужині не така вода, як у вас, і птахи не годні без неї жити? А може, там не так сонце світить, не так вітер віє, не такі дощі перепадають? А чи земля там не така, як у вас, бо у вас вона — у розквітлих соняхах, у густих коноплях, у житах— пшеницях, у м'яті, канупері, татарському зіллі, бо світанки у вас молоді й щасливі, бо вечори замислені й печальні. Мабуть, не годні лелеки прожити без такої землі, а тому завжди повертаються до неї.

Навіть тоді прилітають, коли весна бариться, коли ще сніги не посходили. Як оті журавлі, про яких ви чули, та яких так і не пощастило побачити на замерзлих болотах коло лісу.

Може, то птахи приносять на своїх крилах весну?

Найдовше сніг тримається в затінках або в ровах, присипаний листям чи землею. І в глибоких яругах, куди не сягає сонячне проміння. Але й він уже порозтавав, чорна земля запарувала і, відпочивши за зиму, наче просить людей, щоб садили та сіяли, бо їй нетерпеливись вирощувати, плекати зело.

Весняне повітря — особливе, і, мабуть, ніколи більше не доводилось тобі куштувати такого свіжого та запаморочливого, як у дитинстві. Весняне повітря наче сповнене якоїсь незбагненої таємниці, воно, мабуть, таке саме живе, як і дерева, як і трава, як і земля, на котрій все те зростає. Весняне повітря збуджує уяву, примушує швидше бігти кров у жилах, воно кличе, манить — куди? Куди вабить і зве?

Пригадай, скільки було збігано напровесні, коли з вирію повертаються птахи. Якась чудна сила поселялась у твоєму єстві, не давала сидіти на місці, підстьобувала, гнала — і ти галасвіта біг із двору, біг по вулиці, зарослій бузиною, далі по вуличці, зарослій сливами та вишнями, по горбку спускався до млина, далі понад ставом, поза чужими городами, попід вербами, опушеними першою зеленню, біг поміж хатами, опинявся на околиці — молоде, вкрите легким серпанком, поле слалось до обрію. І там, на обрії та за обрієм, лежав невідомий світ і кликав до себе.

Пригадай, скільки було вибігано в ті прохолодні весняні дні. Наче вперто шукав щось, прагнув знайти, а воно не давалось, а воно тікало від тебе і, заманливе, таємниче, кликало, звало.

Що саме ти хотів вибігати, що хотів наздогнати, побачити?

Й досі немає відповіді на це запитання. А є тільки пам'ять про студену свіжість весняного повітря. Та ще є пам'ять про м'які весняні стежки, по яких літали босі ноги, є пам'ять про подільське село, про світ розмаїтий, дивний, що сам увіходив у твої очі, є пам'ять про оту радість, котру випало спізнати і котра вже ніколи не буде така, як тоді.

А може, бігаючи, ти шукав свою радість і таки знаходив?

Хлопці засперечались між собою — у кого найглибша криниця в селі. Одні казали, що в коваля дядька Градобика, мабуть, а другі — що в тітки Секлети Воропай, а ще інші доводили, що в Павла Гречаного.

Кожне стояло на своєму, і тоді хтось надумав обдивитись усі криниці в селі, побачити, котра з них найглибша.

І ви майнули гуртом — од криниці до криниці, від хати до хати. Добре, коли криницю було викопано на вулиці, — ви хутенько зазирали в неї, наче в душу, та й бігли собі далі. А то ж доводилося заходити в двори, і

хазяїн чи хазяйка, загледівши вас, не могли второпати, чого налетіли гурмою, що саме шукаєте в їхній криниці.

Бігли по селу, заглядали в криниці, перехилившись через цямрини, у кожній важко, похмуро зблискувала вода, і здавалося, що вона береже, не хоче виказувати якоїсь таємниці... і вже сама вода ввижалась таємницею, котру ви бачили, проте осягнути розумом не могли. Від однієї таємниці бігли до іншої, й знову дивилась вона на вас великим розплющеним оком, дивилась і загадково мовчала.

Ви навіть і не підозрювали, що у вашому селі стільки криниць! І з кожної люди брали воду, і кожна поїла земною силою, і в кожній була вода неоднакова, мала інший смак... Цямрини пахли по-різному, і зелений мох на цямринах теж, здається, пахнув по-різному. Ви, заглядаючи вниз, іноді кричали отуди, в безодню, в загадку, в таємницю, — і криниця відповідала луною, що дивно ляскотіла. І в різних криницях луна теж була неоднакова, од неї народжувались не схожі відлунки, й ті відлунки вражали вас, бо навіть та сама криниця щоразу на ваш крик відповідала іншими відлунками, — їх не можна було повторити, хоч ви й старались.

Дивлячись униз, бачили безодню, в якій потонуло далеке небо, а також бачили віночок своїх голів.

І часом здавалося, начебто ще одну криницю викопано в криниці, що вона справді бездонна, — й з чудним відчуттям остраху відходили, іноді навіть не крикнувши отуди, вниз, у нескінченність.

Скільки ж таких криниць у селі! Де глибші, де мілкіші, а де вода й зовсім при самісінькій поверхні. А все-таки, де найглибша?

В коваля Градобика цямрини дерев'яні, старенькі, замшілі. Вода в криниці далеко-далеко, погляди летять донизу — і не знаходять дна.

Крикнули, й голоси ваші стали падати з вилясками, впали на воду, розбились — і відлуння долинуло до слуху.

В тітки Секлети Воропай коло криниці росла тополя. Хата в тітки уже похилилась, видно, побачила віку, і тополя вигналась у небеса. Мабуть, і криницю тоді ж викопано, коли хату зведено та тополю посаджено. Перегнулись через цямрини — й повіяло в обличчя мороком, і дихнуло холодком темної води, що причаїлась так глибоко, наче аж на тому світі, причаїлась і дивиться некліпливим чорним оком.

Крикнули вниз — і глухо обізвалась криниця, наче простогнала. Мабуть, у тітки Секлети й справді глибша, ніж у коваля.

На різні голоси відповідали криниці, коли ви в бездонні їхні душі кидали свій раптовий крик, і кожна розказувала щось про себе, тільки ж спробуйте зрозуміти їх, спробуйте втямити!

А в Гречаного була за ворітьми, і стояла баддя, і металевий кухоль був прикріплений на ланцюжку — витягуй воду, хто захляв, і пий досхочу. Дивились у криницю дядька Гречаного, і здавалося, що вона й справді глибша за ті, які бачили досі. Аж ген-ген видніється латочка води, що й дивитися страшно, бо голови паморочаться. Хтось неголосно скрикнув — і вона відповіла стиха, крикнули дужче — і вона дужче обізвалась, а то вже раптом така луна вирвалася з її нутра, що морозом по спині дернуло. Голосиста була криниця в дядька Гречаного і відлунки дарувала теж голосисті, шпаркі.

А як довго спускалась баддя! Рипів коловорот, корба повискувала, потім десь далеко-далеко баддя опускалась на отой таємничий прижмур води, і навіть не було чути, як вона зітхнула, наповнивши баддю.

Пили всі по черзі, бо хіба ж не потомилися, стільки вибігавши по селу! Вода забивала дихання, відпочивали, знову пили — смачна вода в Павла Гречаного, солодка. Мабуть, солодшої куштувати не доводилось.

І ви тоді подумали, що найліпша вода береться з глибокої криниці, бо б'ють у ній чисті, незамулені джерела.

А в дядька Павла Гречаного таки була найглибша криниця на все Овечаче!

Давно минув той час, коли ти бігав по селу разом із хлопцями, заглядав у криниці, шукаючи найглибшу, кричав у їхні душі, в їхню безодню, в їхню таємницю, прислухаючись до тих незрозумілих і бентежних у своїй незрозумілості відповідей, які давали криниці. Давно минув той час, а й досі пам'ятаються оті вулиці, по яких бігав, і криниці по людських дворах або ж за ворітьми. Прислухайся до свого єства, і ти почуєш у ньому далекі голоси криниць, і зворушення поймає твою душу, і стане тобі так добре, наче й досі чуєш на губах смак води, питої з криниці Павла Гречаного.

Пригадай — западає вечір, синьою млою сповита весняна земля, а мати стоїть коло воріт і розмовляє з тіткою Яриною, вашою сусідкою. У матері очі темними смугами підведені, наче в підковах лежать, і дивляться так печально, немов увібрали в себе весь вечірній смуток. І ген-ген угорі, якраз над материною головою, зайнялась перша несмілива зірка і кволо так світить... Мовби свічка, що присвічує при тій тихій розмові.

— Іншим жінкам хоч похоронки поприходили, а мені й похоронки не було. Всякого передумаєш, скільки тих думок перебереш, а вони обсідають тебе, обсідають, нікуди від них не дінешся. От гадалось, що трохи часу мине, то воно забудеться, а не забувається. Та й хіба забудеться мій Данило, коли погляну на малого свого лобуряку — викапаний батько, і ходить так само, і сміється, і ложку так само несе до рота. Звісно, похоронка не замінить живої людини, Данила мого. Та й ще таке: може, воно добре, що похоронки нема? Значить, ніхто до пуття не знає — убитий чи живий. Світ великий, міг і загубитись у тому світі. Хай блукає десь, хай поневіряється, тільки нехай не в сирій землі... Ні, не міг він пристати до іншої, не такий Данило. Як він оцю дитину любив! Чує моє

серце — десь він має бути, думає так само про нас, як ми про нього думаємо.

— Хіба ж не було, що повертались через рік і через два? Он у Черепашинцях прийшов один чоловік цієї зими, а його молодиця вже за іншим. То що? Кинула, пішла до першого, і славно живуть.

— А візьміть нашого Кіндрата Музичука...

— Авжеж, візьміть Кіндрата, — жвавенько підхопила тітка Ярина, яка, видно, хотіла підтримати в матері вогник надії. — І зовсім не ждали чоловіка, бо написали з фронту, що нема в живих, убито. Ну, Степанида уже й відправу по ньому відправила, а він узяв і прийшов!

— Щастя, — гірко мовила мати. — Хіба таке буває часто? Рідко...

— Рідко, а буває! Хоч і без руки повернувся Кіндрат, але живий, діти ростуть не сиротами, є поміч, не голодують. Ото, може, й Данило ніяк не доб'ється додому. Хто його знає...

— Жду, скоро й жданики всі поїм... Якби моє ждання допомогло! Та тільки вже пізно, не один рік минув після війни... Ой, що зі мною було, коли живі з фронту вертались! Усе думала, що й мій має прийти, то навіть у район їздила на станцію, виглядала. Та й тепер ще, буває, кортить поїхати на станцію — а може, здибаю?

Сусідка мовчить, нічого не каже, щоб не ятрити материних ран. Отак вони стоять коло воріт, дивляться одна на одну — й мовчать, і таке ж важке їхнє мовчання, таке нестерпне!

Зійшла над материною головою і друга зірочка на небі, теж присвічує — при тому їхньому чорному мовчанні присвічує.

— От я, — обізвалася сусідка, — не сама свій вік звікувала, ні. Буває, зажуришся, що минуло щастя. Хочеться обізватись до когось, хочеться, щоб Василюк росла не сиротою... Забрала війна чоловіка, не повернула. На кого маю гніватись? На війну прокляту.

Знову замовкли, і мовчання їхнє, здається, запахло полином, таке гірке. І вже не одна й не дві зірочки сяють над материною головою, уже їх більше висіялось у небі, мерехтять, переморгуються. Вечір лагідний, свіжий, вечір широко розгорнув над землею голубі крила, село притулилось під тими крильми, кладеться на сон.

Мати зітхає — важко лине зітхання з її грудей.

А може, то зітхнув погідний весняний вечір, що наслухався сумних балачок, зітхнув співчутливо, бо й він зажурився разом із жінками?

Пригадай — було це трохи раніше, ходив ти посеред зими по в'язочку з хлопцями. Збирали паливо в гаю за селом — хто знаходив галуззя й під снігом, а хто обламував на деревах. Потім повертались додому, хлопці порозходились по домівках, а ти попрошкував своєю дорогою, бо тобі найдалі було.

Йшов сільською околицею, несучи паливо, дивився під ноги, а коли підвів голову — так і пойняло тебе теплою хвилею, і серце забилося швидко, мов злякане пташа. В'язочка сама випала з рук, і ти спинився.

Бо по білому шляху, що вів до села, йшов солдат. У шапці-вушанці, у сірій шинелі, в чоботях — усе як годиться. І в руці чемодан. Видно, повертався з армії, і, мабуть, не так і багато йому ще залишалося додому, бо йшов хутко, бадьоро.

Не одного тобі довелося бачити, як повертався з фронту чи просто з армії, коли вже війни не було, та тільки ніколи ти ще не почувався так, як

цього разу. Бо тобі здалося, що солдат цей схожий на твого батька, бо ти подумав, що це, нарешті, вертається він додому.

Ти стояв неподалік од шляху, дивився, як наближається. Хотілося кинутись уперед, хотілось швидше торкнутись його шинелі, почути голос, побачити усмішку, проте ноги не могли зрушити з місця. Стало тобі гаряче, і заслало туманом очі, і ти вже нічого не бачив перед собою — тільки постать солдата, що бовванів у тумані, постать батька.

Впізнає чи не впізнає? Чому не облишить свій чемодан, чому не кинеться до тебе, не обійме, не підніме догори на руках?

Солдат підійшов ближче — туман розтанув, і полуда спала з очей: це був не батько. Зніяковілий, розгублений, ти дивився на нього, і солдат — моложавий, рум'яний, широкі брови вкрились інеєм — усміхнувся, підморгнув. І вже пройшов мимо, та враз спинився і поманив тебе пальцем.

Коли ти, не одриваючи від нього погляду, наблизився, солдат дістав із кишені грудку цукру — завбільшки з кулак. Ти взяв цукор, що пахнув махоркою, подякував. Солдат по-дружньому ляснув тебе долонею по плечу:

— Пий чай уприкуску та набирайся здоров'я.

І пішов, ступаючи широко, легко, наче й не ніс важкого чемодана.

Ти взяв на снігу в'язочку палива й подався за солдатом, що йшов через Овечаче. Коли йому траплялись назустріч люди, то пильно приглядались, наче хотіли впізнати. Обминувши, зупинялись і дивились йому вслід. І навіть дехто питав у тебе, що то за солдат, куди йде. Але ти не знав так само, як і вони.

Мабуть, ти так би й простував за солдатом, та треба вже було звертати до своєї хати...

І того дня почувався так, наче здибав когось рідного — і знову втратив. Жаль поймав серце, ти поглядав у вікно, ніби сподівався ще раз побачити солдата. Грудку цукру сховав за пазуху, того дня лише лизнув, а надгризти боявся. Наче остерігався, що зникне казка, яка була тобі така дорога. Діставав цукор, оглядав — грудка, певно, була незвичайною, бо чого ж тоді смутна радість не полишала душі?

З цієї провесни (а може, й раніше) снується в твоїй пам'яті дивна мелодія материної пісні. Мати співала багато пісень, знала їх тьму-тьмушу, і давніх і недавніх, та чомусь найглибший слід у твоїй свідомості залишила ота мелодія, в'ється і в'ється в споминах, як річечка в зелених берегах.

Вечірній сутінок у хаті, а з печі поблимує вогонь — мати готує вечерю. Вогонь спалахує хвилию ясною, вмиваючи материне обличчя погідним настроєм, а то пригасає, тоді обличчя темнішає, ніби зажурую повивається.

Ой ти, дівчино-чарівниченько,

Причарувала моє серденько,

Причарувала мою ти душу,

Тепер до тебе ходити мушу.

Голос у матері кволий, здається, наче аж деренчить щось у ньому — трісочка якась чудна, чи що. Проте слухав би й не переслухав, коли вона, запечалившись та задумавшись, починає співати. Бо голос її народжується, мабуть, не в грудях, як у інших людей, а десь у душі, й коли звучить, то так і хочеться думати, що то сама душа материна співає

— радіє чи журиться, та, мабуть, найчастіше все— таки журиться. І стільки чарівливого почуття у її голосі, що воно бере тебе в полон, ти всім своїм єством убираєш пісню і побоюєшся тільки одного — щоб мати не обірвала спів, щоб в'юнився і снувався струмочок мелодії, струмочок зворушливої ніжності, доброти.

Ой ти, дівчино зарученая,

Чого ти ходиш засмученая?

— Ой ходю, ходю засмученая,

Що не по правді зарученая.

І чому мати часто співає оцю сумну пісню, зріднилася з нею? І чому всі інші пісні теж печальні, тужливі? Дівчата в Овечачому ген скільки веселих співають, і мати, звісно, знає їх, то чому ж вони їй не йдуть на мисль? І коли ти слухаєш гіркуватий материн спів про любов та зраду, про вірність зарученої дівчини і зрадливість її коханого, коли бачиш, як материне обличчя коло печі то поринає в темряву, то, осяяне, мовби знову народжується, то хочеться підійти до неї і сказати: "Мамо, не співайте цієї тужливої пісні, не співайте інших сумних пісень, бо вони тільки горя завдають, од них світ стає немилим. А співайте веселих, тоді і вам буде легше на серці, і мені. От, приміром, заспівайте про селезня або про річку та про кладочку".

Хочеться так звернутись до матері, проте мовчиш — чи не тому, що остерігаєшся порушити спів, який тебе зачаровує, чи не тому, що не в змозі вивільнитись із полону, в який узяв тебе материн слабкенький голос, що народжується десь аж у душі? Слухаєш, убираєш її смутки, він переливається в твоє серце, хлюпається в грудях. А мати співає тихесенько, скорботно:

Буду стояти на тім камені,

Поки не прийде милий до мене.

Буду терпіти велику муку,

Поки не скаже: "Дай, мила, руку".

І чудно тобі слухати, як у цій пісні мати співає начебто не про когось, а про себе саму, і уявляється тобі поле за селом, зелененьке жито хвилями пливе, серед жита білий камінь, на камені стоїть твоя мати. Стоїть на камені не отака, як біля печі, а молода, обличчя в неї не зажурене, а добре, і дивиться вона вдалину ясно та щасливо. Стоїть на білому камені твоя молода мати, і тобі хочеться, щоб ніхто ніколи не смів обманути її, щоб ніхто не завдав їй ніяких прикрощів. Ти заступишся, не дозволиш, захистиш!

Співає мати журливої — отже, за батьком тужить. Бо завжди, коли за нього задумає, міняється з обличчя. Хіба ж навернешся тоді до веселої пісні? А, видно, про нього завжди думається, от і народжуються такі протяжні голосіння.

Батькова картка — на покутті, обвита рушником. Батько пильно дивиться чорними очима, видивляється, що в хаті діється. За тобою стежить, за матір'ю, ніколи не спускає погляду з вас. А коли мати співає, то він слухає, і, здається, на високому чолі його зріє якась важлива думка.

От цікаво було б знати, що він думає!

Коли мати замовкає, то якийсь час іще здається, що мелодія пісні не згасла, живе, бо снується ж вона в твоїй свідомості, бо й досі не звільнила з полону. Та згодом таки вмирає і в свідомості, й ти відчуваєш, що хата перетворюється на велику пустку, яку освітлює з печі мінливий огонь...

...який — про це ніхто й не здогадується — є близьким твоїм другом, з котрим уже давненько товаришуєш, піклуєшся, думаєш про нього, як про живого.

В чому живе огонь? Як народжується, з якої причини гасне? Звідки береться вогонь у блискавиці, що спалахує над Овечачим, оперізуючи грозове небо? Як з'являється іскра з каменю, коли вдарити шматок об шматок? І як викрешує іскри підкова кінського копита?

Чому вогонь до пори, до часу дрімає в соломі, дереві, торфі, вугіллі, сухому листі? Яка саме таємниця спричиняється до того, що паливо спалахує, — і тоді вогонь виходить на волю, нуртує, живе якимось особливим життям, котре годі зрозуміти? Зрештою, чому він гарячий? Чому обпікає тіло?

Вогонь безстрашний, але боїться води. Куди зникає вогонь, коли в печі перестає горіти, коли згасає розкладене коло річки багаття? Адже не пропадає безслідно, бо не може він згодом появитися з нічого. Отже, просто зникає кудись.

Але куди? І чи здатен огонь раптом зникнути по всьому білому світі? І що діяли б люди, якби несподадано вогонь пропав повсюдно?

Дивишся на язики полум'я, що лижуть чорні челюсті печі, і відчуваєш, що сам вогонь — це і є жива загадка і розгадка власної таємниці, тільки тобі ніяк не вдається проникнути в неї.

Мати палить у печі вдосвіта й ввечері. Й коли випалить, то згрібає коцюбкою попіл до купи, а на самому споді залишає жар. Той жар тліє в попелі цілу ніч, коли готувалась вечеря, або цілий день, коли готувався сніданок. Той жар — для підпалу. Коли треба, мати викочує вцілілий жар коцюбкою на припик і, поклавши соломи чи клоччя, роздмухує огонь.

І він, мов чарівник, знову з'являється за материною волею, знову спрагло накидається на паливо, жадібно їсть, гудучи тихенько від задоволення, погойдуючи язиками, які, певне, такі голодні, що здатні проковтнути все, тільки підкладай.

Проте буває, що мати пізно повернеться з ланки, шукає жар у купі попелу і не знаходить. А сірників нема, то вона каже тобі хутенько гайнути по жар до когось із сусідів.

— Тільки не барись, — наказує мати, — бо спати вклядешся голодний!

Ти страх як любиш ходити по жар. Береш обсмалену бляшанку — і вже надворі, і вже за ворітьми. Став та й дивишся, з чийого комина по сусідах в'ється димок, де саме готують вечерю. У Тизунів так і валить із комина, можна було б зразу йти до них, часто береш у них жар. Проте чомусь не поспішаєш, а, перейшовши дорогу, звертаєш на подвір'я до тітки Ярини, хоч над її хатою димок не в'ється.

Ступаєш у темні сіни, тягнеш на себе клямку хатніх дверей. Двері оббиті старим полотном, через дірки повилазило клоччя, висить цапиними борідками.

— Хто там? — долинає від мисника, де тітка Ярина переставляє щось на полицях. — По жар прийшов? У самих іще нема, в печі не розпалювали. Та й не знаю, чи ниньки той вогонь і розведемо. Вже і поїли недавно, то чого переїдати на ніч. Правда, Василюк?

Василинка притьмом озивається з тапчана:

— Хоч вогонь розкладемо, хай повеселішає в хаті, а то сидимо, як миші.

— Де ж ми палива наберемо, щоб веселитись?

— А я ниньки назбирала трохи бур'яну, то є... Піти по жар, еге ж?

Тітка нічого не каже, та й Василюк не чекає на відповідь. Уже скочила з тапчана, уже в її руках черепок, із яким по жар ходить, уже вона разом із тобою за порогом.

А ти радий, а тобі тільки того й треба! Знав, що в тітки Ярини не палиться, але ж хотілось побачити Василюка, хотілось піти з нею по жар, як не раз ходили досі. Василюк, метка, вмить здогадалась, чого тобі кортить.

Василюкою назвала її мати тому, що чекала хлопчика, вже й ім'я було готове для нього — Василь. А народилась дівчинка, то тітка Ярина і найменувала її Василюкою. Воно, мабуть, так навіть краще, бо вона хоч і дівчинка, проте ім'я в неї якесь хлоп'яче, ближче й зрозуміліше.

У Василюки сині очі, що горять волошковим світлом і таке те світло ясне та добре, що здатне осяяти в твоїй душі найпотаємніші куточки. Коси в неї білі і м'які, мов пачіска, так і кортить торкнутись до них долонею. І сама вона тоненька, гнучка, аж чудно дивитись, коли йде по вулиці.

Теплий весняний вечір, ви йдете по жар, а тобі так добре, ніби в грудях зайнявся вогник, зогріває думки, освітлює почуття. Звідки той вогник узявся?

— А Ластівка привела теля, — каже Василюк.

Ластівка — це велика червона корова, яку доглядає тітка Ярина в колгоспі. В неї там багато корів, бо вона доярка. Йде з дому вдосвіта й повертається пізно. Руки в неї чорні, під тоненькою шкірою синіють жили, ніби струмочки.

— У Ластівки теличка, і в Красулі теличка, і в Рябої теж. Три телички на фермі за один день! Лесть додому прийшла, так наморилась. Ото з'їла холодного кулешу, навіть не розігрівала, та й знову на ніч піде на короварню. Бо це ж дивитись треба за телятами. Я сама ночуватиму, вже звикла сама. І дверей не зачиняю, бо це ж мати може прийти передсвітом. А там ніхто не залізе до хати, бо що в нас візьмеш, бо кому я потрібна?

Василинка міркує по-дорослому, і коли заплющити очі, то здається, що то говорить тітка Ярина, такі в них схожі голоси — в дочки і матері.

— Добре, що весна, що травичка зазеленіла, то вже худобі є паша якась, не ревуть у короварні. Бо коли взимку піду до матері, коли наслухаюсь, як ревуть, — самій хочеться плакати. Ревуть — і жалібно дивляться. А що ти їм даси, коли гичку давно поїли, а сіна трохи зосталось, тримали для телят... Я сама бачила, як одненьке замерзло. Десь привела корова серед ночі, в корівнику нікого не було, недодивились, то й задубіло від холоду. Бо там яке накриття? Благеньке, повно дір, от вістряган і вигулюється, от і мороз... Так було на нього жалко дивитись, так жалко! Я навіть заплакала...

Коли підросту, піду теж на короварню, доглядатиму телят, у мене ні одне не замерзне.

Заходите в хату до Тизунів. Стара Тизуниха саме відціджує картоплю з баняка, і голова її закутана білою парою. Вона спершу не бачить вас, а коли ставить баняк на долівку й випростується, — в очах нема здивування, лише прибляклий спокій.

— Що, діти, прийшли по жар? — питає Тизуниха, загледівши в твоїх руках консервну бляшанку, а у Василичиних закіптюжений черепок. — Беріть, беріть, мені не шкода.

Стара Тизуниха й справді не скупа, тому й навідуєтесь до неї по жар. Вона то пиріжком із капустою почастиє, то вареним яєчком. А ниньки дістала з попелу по печеній картоплині, пригостила. І воскове лице її при тому подобішало, засвітилось лагідністю.

Виходите від Тизунихи надвір — в одній руці тримаєте гарячу картоплину, а в другій несете жар. Картопля так збудливо пахне, що на вигоні ставите жар на траву, а самі беретесь облуплювати шкурку. І, давлячись та обпікаючи язики, їсте. Смачно, ще хочеться, а вже нема.

Підкладаєте до свого жару трісочок дрібненьких, знайдених тут же, на вигоні, і йдете додому. З бляшанки та черепка снується димок, потім навіть з'являються кволі язички вогню, в руки стає гаряче, і ви знову ставите свій жар на траву, хай трохи прочахне. І пильно дивитесь на ті вогники, мовби їхнє світло причарувало вас. І здається, що в темному небі лунають протяжні голоси птахів, які повертаються з чужини. Задираєте голови, дивитесь — нічого не видно в піднебессі і, либонь, отих натомлених скриків уже не чути.

Що з вами? Чому не поспішаєте додому? Адже добре знаєш — мати дорікатиме, бо згайнував час, барився.

— А вчителька в школі казала, що й на отих зірках у небі живуть люди, — каже Василюк. — Тільки я не вірю. Як вони живуть, коли зірки розпечені!

Ви задумливо дивитесь угору, мовчите, а потім берете свій жар і рушаєте.

Ось уже й Василючина хата, ось уже дівчинка звернула на подвір'я, а тобі так не хочеться, щоб вона йшла, хай би ще побула коло тебе. Що б їй сказати, що? Нічого путнього не спадає на думку, і ти гукаєш:

— Василюко!

Вона повертається мало не від порога, запитливо дивиться.

— Василюк, — бубониш, намагаючись вигадати щось не зовсім дурне, — а в тебе жар не погас? Коли погас, то дам свого, в мене вистачить.

Василюк дмухає в черепок, у якому невдовзі починають мерехтити золоті іскри.

— Не погас, — каже вона. І голос у неї здригнувся — може, змерзла, коли сиділи на сирій землі й дивились у темне піднебесся, визорюючи невидимих птахів.

І йде, вже й у сінях зникла. І тоді ти повертаєшся, чимчикуєш до своєї хати, що дивиться на дорогу чорними вікнами. Несеш свій жар, дмухаєш на нього, і скоро твоєї бляшанці мерехтить палка, іскриста квіточка.

Коли Кіндрат Музичук (отой, на кого жінка одержала похоронку, а він візьми й повернись додому) йде по селу, вітрець розвіває його порожній лівий рукав. Інші дядьки, що поприходили з фронту без руки, неодмінно запихають порожні рукави за ремінці або ж приколюють зверху, коло плеча, шпилькою. А в Музичука завжди розвівається, і часом здається, що то в нього ліва рука така метушлива, все літає та літає.

Він чоловік веселий, коло нього завжди збираються дядьки, лунає сміх. Може, тому сміються, що в Музичука майже нема підборіддя, в нього починається горло десь одразу від нижньої губи? І Музичук мусив стати дотепником тому, що, дивлячись на нього, всі мимоволі всміхались?

Тільки ти, коли бачиш Музичука, не можеш усміхнутись. Не можеш, хоч він і жартує, хоч у нього чудне підгорля — такого в селі більше не побачиш. Душа твоя затерпає, коли слухаєш Музичука, й довго потім не може відтерпнути. Бо чомусь і на хвилю не забуваєш, що слухаєш

людину, котра начебто побувала на тому світі, на кого жінка Степанида одержала похоронку.

Дивишся на Музичука, якого обступлять чоловіки, й морозець дере тебе по спині, бо жартує не хто-небудь, а дядько, що звідав смерть. Страшним видається тобі сміх чоловіків, які обступили Кіндрата, а ще страшнішим — грайливий сміх самого Музичука.

Добре, що на твого батька не прийшла похоронка. І ти, як і мати, віриш, що він не загинув, що десь носить доля по світах.

Бо все-таки краще сподіватись, краще мати хоч маленьку надію на те, що він зможе колись повернутись. Минають зими і весни, всі, що мали вернутись, уже поприходили, то й він прийде. Бо не така вже несправедлива доля, щоб не привести його додому, коли інших пустила, повернулись.

Дядько Музичук стоїть у чоловічому гурті й сміється, всі регочуть. А ти дивишся збоку, і губи твої наче замерзли. Як завороженому, тобі ввижається, що то сміється покійник, той, хто звівся з сирої землі.

А батька ж твого не вбито, бо на нього не прийшла похоронка. То чому його й досі нема, коли ось такі, як дядько Музичук, навіть з того світу повставали?!

І чомусь іноді здається, що він несправжній. От не тільки підгорля в нього несправжнє, а й рука, і ноги, і продовгаста, мов макогін, голова, і те, як слова промовляє, як дивиться, як п'є воду, перехилившись назад, наче остерігається, що потече не в горло. Несправжнє — та й годі!

А якось ти навіть стежив за Кіндратом Музичуком. Назирці прийшов до самісінької дядькової хати, бо все здавалось, що він таки не дійде до рідного подвір'я, що зникне десь на цвинтарі, за яким була його садиба. Проте дядько Музичук поминув цвинтар, наблизився до своєї хати, і тут

назустріч йому вибігла дівчинка років шести, кинулась до батька — і він, сміючись, підхопив її однією рукою, підняв догори. І зробив це по-справжньому, як то вміють інші чоловіки, і дівчинка обняла його так, як обнімають справжнього батька, якого люблять, якого чекають додому.

І ти, мов побитий, пішов од чужого подвір'я і поніс на серці незрозумілий тягар, ніби дядько Музичук завинив у чомусь перед тобою.

— Господи, — сказала яюсь мати, — от якби можна було зупинити час. Якби зупинити час і повернути назад. Як ми жили колись славно! Це тільки тепер знаєш, що жив колись славно, а тоді й не здогадувався.

— Мамо, — обізвався ти, не зовсім розуміючи почуте. — А хіба можна зупинити час? А хтось уже зупиняв?

Мати подивилась на тебе своїми карими, наче на гречаному меду, очима і не сказала нічого. Ти зважився і знову запитав:

— А хіба можна повернути назад?

— Може, хтось і зупиняв, не знаю... Та тільки з того казна-що вийшло. Спробуй, може, вдасться. }

Ні, сказала вона це не жартома, сказала з поважним виразом на обличчі, наче й справді сподівалась, що не тільки спробуєш, а зумієш зупинити! І назад повернути. Так, мати хотіла знову побувати в своєму молодому житті, ще довоєнному, коли батька ще не брали в армію, їздив у колгоспі на конях, коли ще не думали про війну, про німців, коли ще не доводилось чекати батька з війни.

На стіні висів годинник — старенькі ходики, яким замість гирі правив залізний молоточок (звісно, без дерев'яного держална). Годинник мав звичку поспішати або відставати. Коли відставав, до молоточка

підв'язували гаєчку, іржаву, шестигранну. Коли поспішав, гаєчку знімали, і тоді годинник ішов так, як належало.

І завжди, щоб довідатись точний час, ти бігав до колгоспної контори, де стояв обшарпаний радіоприймач "Рекорд", біля якого сидів артільний бухгалтер. Коли ти, босий, задиханий, з'являвся на порозі, бухгалтер якийсь час не помічав тебе, а потім похмуро зводив лису голову, дивився закислими очима — і вмикав радіоприймач. Послухавши музику чи пісню, яку в той час передавали, і не дочекавшись, поки диктор скаже точний час, бухгалтер діловито діставав із нагрудної кишеньки годинник-цибулину, дивився довго, наче щось зважував, потім називав час. І тоді ти, мов несамовитий, зривався з місця, вискакував із контори й щодуху біг додому, щоб поставити стрілки ходиків так, як сказав бухгалтер.

І все-таки ти не міг утямити, як годинник вимірює час. Як йому вдається виміряти одну годину, дві, як він вимірює добу, показуючи завжди двадцять чотири години — й не більше. Старенькі ходики — з полущеним циферблатом, із бляшаними стрілками, з ланцюжком, на якому висів залізний молоточок, а то ще й гайка, — ці ходики були наділені вищим розумом, їм було приступне значне, таємне, чого ти ніяк не міг досягнути.

А може, час посувається тому, що існує оцей годинник? І що залізний молоточок, прилаштований замість гирі, тягне і тягне його вперед, як воли тягнуть воза? Адже коли зупиняються воли, то стає й віз. То чому б...

І ти замислив собі зупинити ходики, щоб зупинити час.

Щоправда, для цього слід було влучити слушну мить — щоб і погода стояла гарна, щоб у матері добрий настрій був, щоб і іншим людям велось незгірше. І, спостерігши, що мати саджає грядку на городі і всміхається, що тітка Ярина мастить хату, щаслива та лагідна, ти, нарешті, зважився.

Відчуваючи в грудях дивну відвагу, став на ослін і затис у долоні залізний молоточок. Затис — і зледва потягнув донизу. Трибики в годиннику загули— затріщали напружено, хвилинна стрілка посунула— посунула вперед. Але ти не хотів підганяти час, ти хотів зупинити його невблаганну течію, а тому підніс догори. Ходики тихенько щось пробубоніли — і стихли. Ніщо не рухалось, не клацало в їхніх пласких грудях, і стрілки завмерли теж. Тоді, облизуючи пересохлі від хвилювання губи, ти зняв із ланцюжка залізний молоточок, обережно попустив ланцюжок, а сам зіскочив на долівку.

Ходики незвично мовчали, і в хаті стояла мертва тиша. Отже, час таки зупинився. Ти навіть чув, як він стоїть на місці, не посувається — в твоїх вухах наче напнута струна дзвеніла, болісно відлунюючи в свідомості.

Ти припав до вікна й переконався, що час і справді стоїть на місці, бо світило сонце, як і досі, поки ти не зупиняв час. І мати так само на городі саджала грядку. Подивився в друге вікно, що виходило на дорогу, — тітка Ярина мастить хату, як і мастила.

Отже, все зупинилось, бо ти зупинив час. Відчув торжество, що тобі до снаги такий вчинок, почував у собі силу, здатну, здається, перевернути землю. Тримав у кулаці залізний молоточок, позирав на мовчазні ходики і вже думав про те, що можна було б не тільки спробувати зупинити час, а й повернути назад. Назад, у те минуле, за яким так побивається мати. Нічого, що в тому далекому минулому ще, здається, не було тебе, зате був батько, добре їм велось обом із матір'ю, бо інакше б вона не згадувала, не журилась.

І ти вже став на ослін, щоб потягнути ланцюжок, аби стрілки почали крутитись назад (бо хіба можна якимось інакше повернути час), та в цю мить зайшла мати і мовила здивовано:

— А ти чого калічиш ходики?

— Та вони... та я... Ось молоточок мало не відвалився, то лагоджу.

— Ой, дивись, бо скрутиш їм шию, тоді начуватимешся.

Почепив молоточок — і ходики знову пішли, і час знову рушив уперед. Ти гайнув у колгоспну контору, бухгалтер, як водиться, увімкнув "Рекорд", потім глянув на свою цибулину — й ти зірвався з порога, покушпелив додому...

Того разу так і не пощастило повернути час назад, у минуле. Проте вдалось зупинити, час навіть стояв якось мить на місці — ти добре запам'ятав, як він завмер, непорушний, тільки в вухах болісно дзвенить напнута струна, дзвенить тонко, ось-ось увірветься.

Після зими, після холодів білити хати — найрадісніше свято у селі.

Вже й весна минула, вже й сонечко щиро сміється згори, зелені килими трави так само щиро та свіжо сміються на моріжках, у лузі, а хати ще й досі стоять так, як узимку, набурмосились у чорних загатах із бараболиння, кукурудзиння, соняшничиння, а то й соломи. Щоправда, не в кожного та загата ціленька та незачіпана простояла до тепла, бо чи зимою, чи вже напровесні хазяйка таки смикне якийсь крутень соломи або сухого барабо— линня на підпал у печі, — ось загати й схудли потроху, ось і схожі на діряві кожухи, що зносилися за зиму.

А з весною, з теплом, люди обдирають загати, і тоді з-під них появляються облуплені, у підтьоках, стіни, що похмуро глипають на світ. І хіба жіночій душі не закортить причепурити хату, щоб вона була схожа на писанку, щоб схожа була на весняну годину, на молоду пору року, щоб теж усміхалась весело — і іншим хатам, і зазеленилим садкам, і подорожнім, що проходять повз вікна?!

І тоді по всьому селу починають мастити хати. Хто раніше здере загату й помастить стіни, а хто пізніше. Рідко знайдеться яка жінка, що

не захоче або не зможе навести лад ізнадвору, — то чи недужа, чи ледащо на все село. І тоді її недоглянута хата коле всім очі, кожне думає: а чому ця господа обдертими стінами чорніє, по-вовчому блимає вікнами?

А починають мастити хати перед Великоднем, неодмінно теплого дня, сонячного. Жінки не змовляються між собою, а дивись, повиходило багато, зашмаровують стіни жовтою глиною, де обвалилось, і ті жовті латки чудно темніють на білих сорочках, у яких простояли хати ще з минулого року.

А потім жінки, підкасавшись та позапинавшись хустками так, що тільки очі видно, білять свої хати білою глиною, ледь-ледь підсиненою синькою. Правда, є такі господині, що багато додають синьки в глину, тоді стіни їхніх хат навіть голубіші, ніж небо. Проте більшість овечацьких жінок не люблять такої яскравої синяви на стінах, вона в них спокійна, легенька, не дратує погляд своєю густотою, а тільки милує, тільки радує.

Другого дня — теж теплого, погідного — уже мастить чи не все село! Хати, побілені ще зучора, вже обсохли, й тепер вони чистенькі, мов лялечки, тепер вони погіршливо позирають на своїх непричепурених посестер, схожі на вродливих дівчат, що свідомі своєї краси, що й самі не натішаються нею... А вже на завтра майже всі хати в селі доглянуті, помазані та побілені, всі вродливі, усміхнені, вдоволені своєю красою, наче обернулись раптом хати на велику лебедину зграю, що сіла в селі поміж дерев, поміж садків, перепочине трохи — та й знову гайне в світі, залишивши в людських душах жаль і смуток по своїй зниклій досконалості, довершеності, красі, чистоті!

Лебедями білими пливуть хати — пливуть через твої спомини, через весни й осені, і ти й досі не перестаєш думати, що вони таки могли злетіти, могли!

А ваша хата... у вишняку стояла, де кожна вишня — добре знана, мов рідна. За вишнями рядок осокорів, за осокорами садок: кілька яблунь

старих, груші, теж немолоді, дебелі, а за ними по межі сливки, одна коло одної, аж на край города, і зрідка поміж них вишеньки.

Свою хату не міг би ти уявити без подвір'я, що навесні заростає споришем; без осокорів та вишень, що завжди заглядають у вікна, дивляться, що ви там із матір'ю поробляєте, — і вам добре, що дерева не забувають про вас; не міг би ти уявити свою хату і без городу, гаптованого зеленню картоплі, буряків, гарбузів, соняшників, жита, конопель. Авжеж, конопель і жита, бо тоді, по війні, сіяло їх кожне, твоя мати сіяла теж.

Куди б ти в селі не бігав, у які б далекі поля не заносили прудкі ноги чи, може, ходив до когось у гості, та завжди в твоїй пам'яті теплим і ласкавим образом світилась рідна хата, й, коли ти повертався до неї, — наче під надійне крило потрапляв, що захищало та оберігало.

Знав у своїй хаті кожну шпариночку, закуток знав кожен. Вікна були очима, якими хата дивилась у світ, бачила світ і, мабуть, розуміла його. І на печі було малесеньке віконечко — навіть не віконечко, а просто круглий шматок зеленкуватого скла, вмазаний у стіну. Лежачи на печі, ти в цю чародійну шибочку бачив город і поле за городом. Восени мати заставляла шибочку соняшничинням чи кукурудзинням, то неодмінно відхиляв загату вбік, бо хіба ж, лягаючи спати чи проснувшись, ти міг не дивитись на город, у поле? Взимку хуга заліплювала шибочку снігом — ти виходив надвір і прочищав, а коли замурувало її морозом, то довго дихав у неї, а то й лизав язиком, поки утворювалась маленька дучка, в яку було видно хоч трохи білого, заметеного снігом городу і смертельно блідих, нескінченних полів, що зливалися з низькими небесами.

Чорний сволок перетинав стелю — важкий, дубовий. Посередині сволок був підпертий стовпом. І хоч як мати завжди старанно білила його, проте за стовп усі чи руками брались, чи притулялись спинами, а тому посвічував він вичовганою жовтизною граба. Неподалік од стовпа було вбито у сволок залізний гак, на якому — розказувала мати — висіла колиска, в якій вона гойдала тебе малого, виспівуючи "гойда-гойда-

гойдаша". А що хата була зовсім стара, а що сволок почорнів од часу, а що гак стримів надійно, то, звісно ж, на ньому було вигойдано не тільки тебе, а й матір, а й твою бабу, ще когось, про кого ти й не чув і не застав на цьому світі.

Ти подовгу дивився на чорний сволок, на якому, здавалося, споконвіку тримається хата, і на залізний гак, на якому вигойдувалось не одне покоління, вигойдувався рід, — і він не розігнувся, не вла— мався, готовий, щоб до нього знову чіпляли колиску, знову гойдали її під нескінченне "гойда— гойда-гойдаша".

Та найшанованішою в хаті була, звичайно, піч. І не тому, що взимку ви спали на печі удвох із матір'ю і піч гріла вас до самого ранку навіть тоді, коли надворі тріщав, басовито сопів мороз. І не тому, що на печі лежала завжди якась сушня і добре було, сховавшись од негоди, знайти сушену грушку чи кружалоک яблука з винним запахом — і тихенько, мов миша, перетирати зубами. І не тому, що на комині лежали пучечки різних корінців, трав та бур'янів, що тонко, дурманно пахли восени чи зимою, нагадуючи про літо, про сонячну повінь, буйнотрав'я лугів, щедрі обшири полів.

А, мабуть, тому, що в печі горів огонь.

І коли займався огонь, тоді, здається, все в хаті мінялось, і сама хата мінялась теж. Бо то спалахували начебто не просто язики полум'я, не просто їхнє світло падало на долівку, на стіни, на шибки, а то починала таємниче жити дивна душа цієї хати, що зазвичай мешкала в печі. Душа ясна й лагідна, тепла, що обігрівала спершу обсмалені челюсті печі, комин, припічок, а тоді вже й на лежанці ставало тепліше, а потім далі-далі, поки лагідністю тепла сповнювалась уся хата.

І вона, хата, наче щомиті прислухалась, як у печі золотим сонцем живе і сяє її душа, вона радісно всміхалась, коли раптом яскравим сонцем іскор бурхало з печі, заливаючи стіни гарячою повинню світла...

Коли в печі горів огонь, жила й металась полум'яна душа, тоді хата ставала якоюсь тривожною, збудженою, і не тільки такою, а ще й святковою, урочистою.

Вогонь у хаті твого дитинства, вогонь у твоєму серці, в споминах, де й досі зостався полумінкий жар, не погас, і ти завжди можеш роздмухати його і, стежачи, як поймається то срібним, то золотистим, грітись і грітись коло нього.

Одного дня мати змастила піч, стелю, стіни, а вже увечері змастила долівку, наказавши тобі сидіти на тапчані і, сохрани Господи, не ступити босою ногою на свіжозмащене, бо не буде ж вона за тобою латки латати. Ти стежив, як вона мастить долівку, посуваючись до порога, і вже скоро стала на поріг, а потім і в сіни ступила. Долівка вогко темніла, пахла глиною і кізяками, бо ж глину було замішано на кінських кізяках, які ти ще кілька днів тому назбирав на сільській дорозі...

Згодом розвела мати в печі вогонь — щоб ішов теплий дух на хату, щоб хутчіше сохла, а заодно й вечерю готувала. Та ти вже не дочекався вечері, заснув і більше не прокинувся, хоч мати й термосила за плече. І чомусь цілу ніч снилась тобі голуба небесна баня, геть зовсім без верха, і та баня зводилась над твоєю головою, та ще солодко пахло чебрецем, так пахло, що хотілося співати з радості, з невимовної втіхи...

А другого дня, коли розбирав загату, в голові твоїй береглося оте враження від нічного сну... Розібрав загату, підмів побіля призьби, й тут уже мати взялась до мастіння знадвору, бо, звісно, не стоятиме господа нечупарою, коли вже інші доглянуті, побілені, усміхаються.

І прийшла помагати Василюк — свою щітку принесла, хусткою пов'язалась по-жіночому, низеньким дзьобиком, аж чудно було дивитись на неї.

— А ти, Васюк, — сказала їй мати, — достеменно молодича.

— Молодиця, а чого ж, — згодилась Василинка.

— Чи ти часом не збираєшся заміж? — пожартувала мати.

Василинка, лукаво зламавши брівку над синім оком, відказала:

— А чом би й не піти? Нащо ото сидіти на шиї в матері? Але куди я годна, ніхто не бере.

— Горенько ж ти моє! — тільки й мовила мати.

— Так, — поважно провадила Василинка. — Тепер стільки дівок сидить без пари! Моя мати завжди каже, що я свого судженого ніколи не дочекаюсь, бо неслухняна, бо вітрогонка, а чоловіки люблять покірних.

— І ти ото про таке думаєш? — не переставала дивуватись мати.

— Всі думають, — спокійно заперечила Василинка, — то як же мені не думати? Мати каже, що ліпше наперед думати, бо потім буде пізно.

Ти слухав їхню балачку — і слова не міг докинути, бо вуста позмерзались. І соромно було, і чудно, бо не віри лось, що Василинка здатна говорити так. Ти відвертався, вдавав, що не слухаєш, а їхня розмова сама лізла у вуха і пекла — в серце пекла, у голову.

— Мене вдома як учать? — вела далі Василинка. 1

— Не чекати, поки вареник сам скочить до рота, а дістати рукою і їсти. А ще учать, що під лежачий камінь вода не тече. О, теперішні дівки метиковані! Одному усміхаються, другому підморгують, а про третього думають, о!

— Так тобі ще ж рано думати навіть про першого!

— А хто його знає, — відказала Василинка.

І зустрілася з твоїм настороженим поглядом. Очі її на мить завмерли: наче сині волошки, що досі розгойдувались на вітрі, раптом угамувались, бо вітер ущух. Очі її світили тихою, задумливою синявою, і тобі здавалось, що ось-ось їхні плеса поймаються тривогою, збентеженням.

Проте ні, Василинка відвернулась, і її щітка знову почала літати по стіні, залишаючи вузьенькі сліди. Ти пішов до криниці, приніс відро води, підлив до розколюченої глини, побовтав дрючком. Було кривдно. Так, наче обманули. Тільки в чому?

Стіни швидко висихали і, чисті та свіжі, ніби випромінювали ласку. Василинчині руки не стомлювались, були такі самі вправні, як і материні.

— А в хаті я що чую? — знову сказала Василинка. — Що дармую, що ходжу до школи, а інші діти вже до колгоспу ходять. Я б теж подалась, та тільки таких іще не беруть, беруть старших. Ото таке в мене: і до колгоспу рано, й заміж рано. То треба рости.

— Василинко, ти як стара, — зітхнула мати.

— Якби ж то стара! Не стара, ні, бо мати ще доглядає мене. А нащо їй, скажіть, отаке ярмо на шию?

Білили хату, по-весняному пригрівало сонце, півні перегукувались по всьому селу. А тебе поймали то смуток, то радість — напливали хвилями, беручи в полон чутливу душу. І чого б то мінявся настрій, коли довкола все було щасливе, погідне, яскраве?

Нарешті стіни побілено, підведено призьбу, синьої фарби покладено на віконні рами — хата помолоділа, повеселішала, чисті вікна поглядали глибоко, бездонно, наче замість скла було встановлено дзвінкі шматочки

неба, у яких навіть виднілись пир'їсті хмарки. Хата наче наново на світ народилась.

— Спасибі, Василюк, — мовила мати. — Гарна з тебе помічниця.

І коли дівчина, помивши з корита заляпані глиною ноги та руки, освіживши обличчя, відвела долонею з чола пасемко волосся, що вибилося з-під хустки, тебе щось пронизало, й серце твоє забилося швидко-швидко. Що тебе вразило? Отой змах руки, як вона прибирала пасемко, відкриваючи ясне своє чоло? А чи здалось на мить, що волошкові очі її спалахнули чистою, росяною красою, яку ти не міг ні збагнути, ні втямити?

Василюк пішла, а ти ще довго був не годен зрозуміти: чому вела таку балачку з матір'ю? Навіщо говорила про сільських дівчат, які правдами— неправдами хочуть вийти заміж? Хіба ж вона така сама, як інші? Й перед твоїми очима постало, як мастить хату, як просяна щітка в її тонких руках плаває по стіні — наче літає в небі голубине крило, що загубило свого голуба, — й відлягло на душі, й полегшало, бо ти вже бачив саму Василюку, схожу на пшеничний колосок.

Підійшов до ворітцят, подивився на їхню хату, і тебе манило на їхнє подвір'я — ось іди, йди, не стій на місці, знову побачиш Василюку! Щось штовхало, вабило, а ти не міг зрушити. Бо по що навідаєшся? По жар не підете, свій не вичах у печі. Хіба що тітка Ярина не матиме чим розпалити, то пришле Василюку до вас?

Проте Василюк не показувалась на своєму дворі, не йшла до вас по жар. Та й чого їй було йти, коли ось із їхнього комина закурівся димок, заструмував у вечірнє небо. Й ти заворожено стежив за тим синім павуттям диму, й студено було, наче з холодної води виліз.

Василюк, й навіщо ти вела такі чудні балачки з матір'ю?

Того ж таки вечора зайшов до вашої хати Павло Гречаний. Ще й на порозі його не було, а ви з матір'ю вже здогадались, що то за тінь майнула під вікнами. Бо здоровий чоловік як іде на двох ногах? Гуп-гуп, гуп-гуп... У Гречаного не те, в нього так: гуп... гуп... гуп...

— Заходьте, Павле Трохимовичу, заходьте, — співучим голосом сказала мати, що з повагою ставилась до дядька. — Давненько ви в нас не були.

Дядькове віспувате обличчя в сутінках напіво— світленої хати справді-таки схоже на соняшник, із якого метушливі горобці поспивали насіння і полетіли. Та, мабуть, не всі полетіли, ото ще два ворущаться під кущуватими бровами. Дядькові губи червоно блищать, наче молодесеньким змащені медком, і солодко всміхаються.

Постояв у порозі, а потім гуп... гуп... гуп... до тебе прямисінько, дістав із кишені згорточок рудого паперу, й запахло цукерками м'ятними. Павло Гречаний висипав тобі на долоню, ти поклав одну до рота — й заплющився від утіхи.

Мати фартухом витерла на ослоні — сідайте, мовляв, Павле Трохимовичу, і дядько слухняно, ніби тільки й чекав на те запрошення, гуп... гуп... гуп... і вже на ослоні сів, і вже кисет дістав, тільки не з кишені, а десь із-за пазухи, і скоро тютюновий димок засотався по хаті, не перебиваючи, однак, запаху м'ятних цукерок. Дядько якийсь час мовчав, глибоко затягуючись, а коли випускав із рота дим, тоді обличчя тонуло в сивій пелені, за якою зникали віспинки.

Гречаний — не тільки найкращий, а чи й не єдиний швець на все Овечаче. А тому, подивившись, у які шкарбани взута мати, сказав перегодя:

— Занесли б коли-небудь свою взувачку, підбив би підметочки й латочку поставив би отам, на передку, бо вже зносилися. Це ж, либонь, і малий ваш бігає в них, то горять, як од вогню.

— Горять, — сказала мати. — Зимою ходив, а тепер повесніло, то босий бігає. І я вже скоро зніму, бо земля тепла, гріх озутому ходити.

— Піде хлопець у школу, тоді не настарчите.

— Восени піде, хай учиться, не росте бур'яном... Без нього бур'яну вродило... — Мати з жалем оглянула чоботи. Справді, треба полагодити, хіба вона сама не бачить. Та тільки де дістати шкіри на підметки? Де постаратись грошей? І змовчала.

Павло Гречаний покашляв глухувато й сказав:

— Та я б вам теє... Своє підбив би, приносьте... Гріх не допомгти.

— Хіба всім pomoжете? — сказала мати. — Всім не pomoжете. Ген скільки тих людей у селі, що на дурничку кинулися б. А я не хочу замарно.

— Та не замарно... Я з вашим Данилом колись у колгоспі на конях робив... Нас із Данилом і до батальйону одного взяли... То чого ж замарно?.. А я швець, у мене обрізків усяких назбиралось, хіба пошкодую для вас?.. От ішли ви позавчора коло моєї хати, а я коло криниці стояв... Подивився я на вас, і чогось так шкода стало.

— Не шкодуйте мене, Павле Трохимовичу. Від жалощів легше не стане.

— А може, й стане, ви не кажіть. Бо коли з людиною розділити горе, то їй уже не так тяжко... І не багато таких у селі, як ви ото зі своїм урвितелем,

— і дядько Гречаний ласкаво кивнув на тебе, наче й справді щось добре мовив. — Не багато. Бо в кожній вдови чи мати стара зосталась, чи батько, чи родичі якісь. А ви ж самісінькі — ні сестер, ні братів, ні діда, ні баби... Я вам скажу: не відмовляйтесь ні від чужої помочі, ні словом людським не погордуйте... Бо в житті — як на довгій ниві.

— Ой, довга ж ця нива, стерниста, а що вже будяків!

— Та й то правда. Хоч і довга, в бур'янах, та перейдемо її. Перейдемо, гей-гей, чи хто і спом'яне. А за що згадують? Лиш за добро содіяне, більше нема за віщо. Хто вбитий на фронті — не марно життя поклав, хоч уже й нема того життя. І хто не пошкодує шматка для ближнього... теж не забудеться, бо добро не забувається. Думаєте, не мізкую — що й до чого? Трудно тепер, авжеж. Та щастя від чого? Від кусня хліба з салом? І худоба сита буває, та чи то все? Щастя йде з душі, а душа потребує не ситості, а доброти. У кожного так, тільки не всі те ще тямлять. Колись утямлять, бо як же інакше, не можна інакше.

Павло Гречаний сидів на ослоні, говорив, а мати, стоячи коло печі, слухала. І ти слухав, і тебе зворушували дядькові слова, здавалось, що ти й сам так досі думав, тільки не здогадувався про те.

— От покалічило мене, втратив ногу. Позбувся, друга така сама не виросте. А як помислити... значить, так треба. Значить, мав я втратити ногу, щоб німця вигнати, бо інакше не вигнали б. А хтось мав головою накласти, а хтось мав без вісті пропасти. Інакше б не вистояли. Отож, не пропало чиесь життя, не пропало.

І дивився на матір і на тебе так, наче питав своїм виглядом: зрозуміли чи ні? Передихнув і почав розказувати про фронт, про тих, із ким випало воювати, — всі ці історії вже не раз були чувані в Овечачому, кожне їх знало, проте Павло Гречаний, розповідаючи, ніби заново переживав їх, переживав своє трудне минуле, а тому не можна було не слухати, так вражаюче звучали вони завжди. І ти слухав, не забуваючи перевертати

язиком у роті м'ятну цукерку, і мати слухала, склавши руки на грудях та скорботно стуливши вуста...

А потім уночі снилась тобі дядькова нога відірвана. Снилось поле у вирвах од снарядів та бомб, а на дні тих вирв чорніла вода погрозливо. Хащі будяків, поміж них де-не-де біліють ромашки, цвіте деревій, зеленіє подорожник над стежкою. І по цій стежці йде нога дядькова, й гупає достеменно так, як ото дядько пройшов ізвечора під вікнами вашої хати: гуп... гуп... гуп... І тобі стало страшно уві сні, бо ти знав, що нога йде шукати дядька, хоче знайти його, та як ти їй скажеш, куди йти і де шукати, коли ж нога, а до ноги не обізвешся.

А так хотілось обізватись до неї — і боявся, вуста не розмикались.

Ішла нога в кирзовому чоботі, над чоботом стримів шматок зеленого галіфе, тебе тягнуло зазирнути в розтруб того галіфе — і ти не зважувався, бо здавалось, наче побачиш там саму смерть.

І раптом пропала нога, наче й не було, тільки зосталось пустельне забудячене поле, через яке соталась-в'юнилась непевна стежечка. Зникло оте зловісне гупання, тиша запала безмежна, якась аж наче мертва.

Отак ти й проснувся тоді з відчуттям безмежної мертвої тиші, вона ще довго дзвеніла у вухах, і не могло її порушити навіть рівномірне цокання ходиків на стіні — міряли час із неживою, залізною незворушністю.

Мати завжди зводилась удосвіта і, перше ніж іти в ланку, брала заступа і гайда хутенько на город. Поки сонечко підіб'ється, поки бригадир загадає поспішати в ланку, бо робота в полі теж не бариться, поки у печі вміє куліш, то вона якусь латку городу й скопає. А то, бувало, попід межею не тільки копає, а й одразу картоплю садить, бо де того вільного часу набере, не позичить.

Мати в ланку подалась разом із іншими молодницями та бабами, а тоді вже ти, прочумавшись, виходиш на город. Трава по межі зеленіє довгими пасмами-кущами, і кропива повибивалась, і лопушки понаставляли нашорошені вуха, і хрін проткнув із землі ніжні-преніжні поскручувані листочки. Білястий серпанок над городами, півні кричать, наче солдати роблять перекличку, і птаство багатоголосе щебече. Вже листячко кволе на вишнях та сливах світиться, а з-поміж нього круглі пуп'янки, ось-ось розів'ються, зацвітуть.

Копаєш город, і гіркувато пахне земля. Дух її такий свіжий, паморочливий, духмяний, наче земля весною теж зацвітає, тільки зацвітає по-своєму, не так, як сади чи луги. Ти бач, ось листячко кульбаб — ки, а з його сердечка бульбашок на тонкому стебельці виріс. А скільки хрону! Надрубаєш згори, а він там, углибині, довжелезний, видно, це ж знову десь у літі почне рости поміж картоплі, не порятуєшся від нього. Й рубаєш хрін, мовби найзапеклі — шого ворога, а потім береш його білі, пошматовані кості, нюхаєш — і від гострого запаху набігає на очі гаряча сльоза.

Не так і багато прокопав, а вже вивернув заступом і патронну гільзу, і гострокутний іржавий осколок. Односиш їх на межу, а тут цього залізачця мати наклала чималу купку. Поміж залізачця навіть монетку розгледів — видно, стародавня, бо ледь-ледь вгадується поїдений іржею профіль чиєїсь похмурої голови. Погнутий алюмінієвий казанок валяється, зубець од борони...

То це тільки на вашому городі його стільки — і давнього, й недавнього. А скільки по інших городах, по всьому селу, по чужих селах? А якби те залізачця зібрати докупити? І ти, стоячи на межі, уявляєш собі ту гору, яка могла б сягнути не тільки до неба, а й вище.

Отак собі копаєш город, а стомишся, то з мурахами граєшся в бузині чи гайнеш на вулицю. Захлянеш — підкріпишся ячмінним кулешем, залишеним тобі матір'ю на цілий день. І відчуваєшся трудівником, таким самим, як ті недужі баби, що позлазили з печей і теж порпаються по

своїх городах — копають, сіють грядки, а хто вже вправніший (корівчиною впорав город або ж уночі, при місяці, скопав), то й картоплю встигли засадити.

І цілий день солодко пахне тобі земля, й думки просякли землею та сонцем, і в почуттях твоїх теж — весняної чорної землі повно.

... — Оце йду з родин та й думаю: а чи не завернути до вас? — каже тітка Ярина, зупиняючись за ворітьми. — Бо наче ж і сусіди, а за тією роботою нема коли здибатись і побалакати. То здрастуйте, чи що!

— А здрастуй, здрастуй, Ярино, — відказує мати. — Про що ж будемо говорити?

— Чи нема про що? Язики від балачки не заболять, а душа відпочине.

Василинка тільки волошковими очима схожа на свою матір, більше нічим. У тітки Ярини обличчя біле та кругле, наче тісто, яке ось-ось посадять у піч. Вона дужа, проворна, сама всьому раду дає, може спиною хуру соломи перевернути, і овечацькі дядьки не те що побоюються Ярини, а ставляться, мов до рівної.

— Була оце на родинях у своєї тітки, на radoщах випила трохи.

— У тітки? — щиро дивується мати. — Від кого ж у неї мале? Начебто самотиною живе, ніхто до неї в гості не навідувався.

— І не питайте! — засміялась Ярина і якимось так цікаво поглянула в твій бік: чи прислухаєшся до їхньої балачки. — Знайшлось, та й годі, тепер за батьком бігати не випадає. Може, він плотник, а може, й молотник, ніхто не знає.

— В селі відразу довідаються, чиє воно, в селі не сховаєшся. Отак і скажуть: викапаний такий-то.

— Або й так, — згодилась тітка Ярина, стенаючи дебелим плечем. — Та чи моя дівка росте не без батька? А ваш лобур? Що сироти, що безбатченки — така їхня доля тепер, а жінці без дитини не можна. Ген у землю не кинеш насіння, то й вона марно не гуляє, такий із неї бур'ян попре, що держись!

— Отож-бо й воно, що бур'ян, — скрушно докинула мати.

— Е-е, ні, серед людей — воно людське і є, не бур'ян.

— Артільне, чи як виходить? Розтовкмач, бо ніяк не втямлю, темна.

— Еге ж, темна, так і повірила! Людське, чуєте, бо не забуте, бо не покинете, а з людьми! І ви про те знаєте, і воно знає, аякже.

— І Василюк твоя людська, так чи ні?

— І Василюк! — гостро відказала й аж наче хотіла ногою притупнути. І кивнула на тебе, що пильно прислухався до суперечки. — Й воно теж людське, не тільки ваше.

— Може, твоя Василюк і людська, — тихо мовила мати, — а в мене ні. В мене мій та Данилів, накидатись ним не хочу.

— Тю на вас! — несподівано засміялась розсип— частим сміхом тітка Ярина. — Ніхто й не забирає у вас, пізніше заберуть, і тоді ви вже добре побачите, чиє воно... Ваше, своє чи людське... Отоді згадаєте мої слова!

— Згадаю, — невесело всміхнулась мати. — Може, й справді згадаю.

Тітка Ярина рішуче зайшла на подвір'я, важко опустилась на призьбу та й одразу зсунулась на землю, бо тітка була широка, а призьба вузька.

— От що я вам скажу... Славна ви молодиця, ніхто вас лихом не спом'яне, а тільки добром. Але ж і про себе годилося б думати, от у клопотах весь час, як у ярмі, а що ті клопоти? Багато з них радості?

— Клопоти — і є радість, іншої не знайдеш, бо нема.

— От і є, — весело, задерикувато крутнула головою тітка Ярина. — Задурманиш памороки горілкою, от воно якось легше, не думається про горе.

— Теж мені радощі... Не про мене, хай уже інші.

— А чого закопувати себе живцем у могилу? Не стара, при силі, а тільки й знаєте, що ланку та свою хату! Самі собі зав'язали світу, ой, зав'язали!

— Еге ж, сама, — гірко зітхнулось матері. — Дяка Господу, що хата є, що хлопця маю.

— Дякуйте, дякуйте, так він і почує. Та на вас іще чоловіки задивляються!

Тебе наче вогнем прошило: це ж які чоловіки задивляються на матір? При ній весь час, та не помічав. Мабуть, так заглядаються, що й не встережеш. Або ж тоді, коли ти zostaєшся вдома, а вона в ланку йде.

І матір'ю тіпнуло, одмінилася з лиця, немов щось недобре було мовлено про неї. Очі її, повні вечірніх сутінків, і зовсім потьмяніли, поглибшали.

— Чого ж це вони задивляються? — поспитала якимось винуватим голосом, і в тому голосі холодком забриніло. — Наче ж нічого поганого я не скоїла.

— Поганого! — знову тітка Ярина засміялась розсипчастим сміхом, по-чоловічому грубуватим.

— Хіба задивляються на ту, що коїть погане? Ой сусідко, ви не сімнадцятка, щоб не тямити. Все бачите, все тямите.

Тобі цікаво було слухати, а водночас кортіло, щоб тітка Ярина вмовкла, не вела з матір'ю таких балачок. От від кого навчилась Василянка, от чиї перейняла слова! Йдіть собі, тітко Ярино, додому та лягайте спати, бо у вашій голові джмелі гудуть, а проспитеся, очуняєте, тоді й порозумнішаєте. Бо гріх таке говорити матері, вона не вашого поля ягода, вона свята жінка.

Проте до тітки Ярини не доходили твої мовчазні благання, вона казала матері:

— Життя мине — потім не знайдеш, мов копійку на дорозі. Й кому треба, що ви ото черничкою? Вам? Чи йому? — І на тебе тітка Ярина показала рукою так рвучко, наче кинула чимось. — Нікому. А здоров'я від переживань не ліпшає, тільки гіршає, самі знаєте. І спогади та пам'ять не замінять і живої людини.

— Чого ти хочеш од мене, Ярино? — з мукою в голосі запитала мати.

— Чи я щось хочу від вас? Маєте самі хотіти, — гостро відказала сусідка. — Могли б і прийняти когось у хату, щоб легше по хазяйству велось, щоб і до хлопця була увага.

— Та на що я годна, та чи кому знадоблюсь? — мати безпорадно розвела руками, показуючи, яка вона затуркана, вироблена, змарніла, смутна.

— Хто ж тоді й знадобиться, як не ви? Та вам і тільки причепуритись, та вам тільки бровою повести, моргнути, тільки б осміхнутись...

Мати й справді враз осміхнулась — несподіваною усмішкою, болісною та печальною, що тебе в самісіньке серце кольнула. Та чом ви не замовкнете, тітко Ярино, чом не підете собі так, як прийшли! Навернули в свою віру Василинку, то ще хочете забити памороки матері? Треба дрючка тримати напохваті на отаких, як ви. Або ж пса завести, щоб і до воріт не підпускав.

Ніхто не чув твоїх німих погроз... А мати мовила:

— Куди вже мені. Й думати не можу про таке.

— Це ж чому? — В тітки Ярини наче темна хмара найшла на обличчя.

— Таж у мене є десь Данило, — мовила мати так переконливо, що тобі здалось, наче й справді батько неодмінно живий, що десь він є, бо хіба ж мати говорила б про те. І радісно тобі стало, і зітхнув ти широко, повними грудьми.

— Де ж той Данило? — по мовчанні обізвалась тітка Ярина. — Чому в село не повертається? Інші поприходили, а його нема, як і не було.

— Десь є, — повторила мати. — Не прийшло ж на нього ніяких казньонних бумаг, і вістки ніякі не доходили чорні... На Музичука написали, що вбитий, а він візьми й прийди. Бач, убиті повертаються, а мій живий, то чому ж не прийде.

— Музичука ніхто не вбивав, писарі наплутали в штабі, та й годі. А вбиті з землі не зводяться, чи мені вам розказувати, га?

— Данило живий, — видихнула мати. — Ніде не дінеться. — Й знову твоє серце забилося у грудях легко, по-весняному, хмільною пташиною. Бо мати, мабуть, і справді знала щось напевне про батька, раз так відповідала. — Десь він добивається додому, то чого це на мене

заглядаються оті, що ви кажете? Хай на інших дивляться, молодших та кращих, а я вже почекаю свого, як же інакше можна...

— Дивіться, — сказала тітка Ярина. І, трохи подумавши, наче виважуючи якийсь нав'язливий сумнів, повторила: — Дивіться, самі дбаєте за свою долю... То я вже піду. Рідко балакаємо, хоч і сусіди, а це побалакали. Не майте гніву на мене, коли не так щось. Думаєш порадити, допомогти, а кому ті поради потрібні. Кожен живе своїм розумом, на чужий не зважає.

— Та й до серця прислухаєшся. А воно тобі такого накаже, що ніякий розум не второпає. Якби ж то за розумом жилося, а не так, як хочеться!

Йдіть уже, тітко Ярино, йдіть! Не повертайтеся сюди ні на вечорниці, ні на оденки, ні просто на посиденьки. Рідко заглядаєте, то й добре, бо якби щодня навідувались, то що б тоді мати казала вам? Хіба сліпі, що в неї душа болить, серце крається, ' що ви її по ранах ножем ріжете? Й ногою не ступайте на подвір'я, щоб не чути вас, не бачити.

Сон чомусь довго не склеплював повік — чи не тому, що скибка смутного місяця лежала на верхній шибці вікна, мов на скатертині? Печаль його світло-жовта, воскова опромінила долівку, стіл залляла, а на столі голубою продовгастою калюжкою блищав ніж. Мати, мабуть, теж не спала, зітхаючи, переверталася з боку на бік. І те зітхання її важко падало в твою свідомість, боліло. Мамо, хотілося сказати, не журіться, якось воно буде, а буде добре, бо таки повернеться батько, раз ми обоє віримо.

Скибка місяця зсунулась на край шибки, зникла, а по долівці все ще лежали блакитняві, холодні плями. Ти дивився на них, силкуючися збагнути щось у цьому житті, досягнути, і, мабуть, таки зрозумів би, коли б сон не зборов. І вже не бачив, як звелася зі своєї постелі мати, довго стояла над тобою, а потім губами торкнулась твого чола.

Скільки було говорено-переговорено про ту теличку! Не про корову, ні, бо це ген як багато грошей треба настаратись, а саме про маленьку теличку, яка виросте в славному дійну корову, котра поїтиме молоком і тебе, і матір, а також вистачатиме й на ярмарок понести глечик сметани.

Ще минулого літа, пригадується, мати принесла одне-двоє ряденець сіна, склала на горищі, нехай, мовляв, лежить, знадобиться. І пірію так само поклала, і якийсь мішок лепехи — усе їй думалось про молочницю, про годувальницю. Так та паша й пролежала на горищі всю зиму, то навесні вже, коли з паливом було сутужно, пірій спалила, а сінце й лепеха zostались про запас.

Хлопці зганяли своїх корів на вигоні, неподалік вашої хати, а вже потім гнали череду на пасовисько. І хоч ти не міг поки що пригнати свого хвоста до череди, бо не було на обійсті, та все ж таки тієї весни виходив уранці на вигін, стояв поміж малих чередників, грався з ними, а коли хлопці займали худобу й гнали на пашу за став, то довго йшов у гурті.

Увечері череда повертала в село, ти виходив до воріт і цікаво дивився, як мимо проходять червоні та рябі, чув, як од них пахне полем, волею, зеленими лугами, як тонко в повітрі прядеться дух солодкого молока, — й починав хвилюватись, і ставало чомусь кривдно й гірко.

Раніше у вас була корова, та забрали німці. Ти ледь-ледь пам'ятав її — важку, тілисту, з великими закрученими рогами, — та добре вкарбувалось у пам'яті, як мати вдосвіта будить, підсовує до самих губів кухоль спіненого молока, ти п'єш, похлинаючись, і молоко цідиться в єство твоє цілющим струмком, ллється десь аж наче в душу.

Коли ви вдвох із матір'ю зоставались у хаті й вона поралася з вечерею, то здебільшого не мовчала, а туркітливим півголосом гомоніла — чи то сама з собою, чи до тебе зверталась. І дуже часто в цій роздумливій материній мові йшлося про те, в кого яка корова й скільки дає молока. Зі здивуванням та тихою заздрістю говорила мати про

корову, яку тримали Тизуні. їхня годувальниця і вдачі сумирної, і до паші неперевірлива, й за бугаєм вона вчасно пополює, і молоко дає таке густе, як сметана. А все тому, що стара Тизуниха знає, як підійти до будь-якої худобини, і не дарма подекують, що в їхньому роду, певно, була відьма. Ти згадував добру, зігнуту в попереку Тизуниху, яка ніколи не випускала тебе з хати, не тицьнувши в руку коли не яблуко, то бодай печену картоплину, і уявляв, як то добре має бути корові в такої господині, як має доїтись, яке то молоко.

І ще ви тільки мріяли про свою теличку, а вже мати говорила, що всякі є люди, а в тих людей всякі очі — і добрі й лихі. Добрі ніякого добра не заподіють, але й порчі не нашлють, а от лихих треба остерігатись. Бо лихі наділені дивною силою відбирати в корови молоко або ж так наврочать, що корова і не погуляє до пуття, десять разів зриватиметься. Щоб не нашкодили очі лихі, треба обминати їх, а також знати замовляння проти вроків. І мати казала, що, мабуть, годилося б піти до старої Тизунихи та попросити, хай би навчила тих замовлянь, — от тільки чи захоче відкритись, чи не таїтиметься?

І ти вірив у материні побоювання і вже так само турбувався про ту годувальницю, якої у вас іще не було і на яку навіть грошей не зібрали.

Та й почали тієї весни зацвітати садки, по всьому селу садки!

Як ти приглядався до вишень на подвір'ї, до їхніх тугеньких бубляшків, очікуючи, коли ж, нарешті, розкриляться їхні пелюстки. Здається, не мав проґавити, а коли (після теплого вечора з молочним туманцем, з дрібнесеньким, як мак, дощиком) проснувся вранці, вийшов надвір, то очам своїм не повірив. Бо світанок був тихий і сонячний, свіжий, наче росаю вмився, а на вашому подвір'ї стояли начебто ті вишні, що і вчора, й начебто інші — в святковому біло-рожевому одязі з розквітлого вночі барвистого світла. Так, саме в одязі з барвистого світла, бо пелюстки були такі неправдоподібно ніжні та чисті.

Обійшов довкола хати — стояла у вишневому вінку, який перед твоїми очима ставав усе пишніший, буйніший, бо квіт іще не весь розвинувся, він тільки розгортав пелюстки. Щиро, довірливо дивились, широко всміхались радісні очі цвіту, а деякі бруньки, ніжно рожевіючи, ось-ось мали розгорнутись, ось-ось мали засвітитись невинним сяйвом.

І старенька груша на краю городу теж зацвіла. Кощаве, чорне гілля, ще зовсім безлисте, а дивись — разочки цвіту оживили її всю, надали легкості, і вже якась комахня лазить серед цвіту, тонесенько виграє, і вже бджоли турботливо гудуть, і в їхньому бринінні басовитому — голос весни, чується пісня її.

Поникав по городу, за городом, прийшов до хати — і раптом здалося, що темно тут, мов у погребі! Чому темно, коли повно сонця? А тільки чомусь похмуро. Чи не тому, що немає тут розквітлих вишень, їхнього цвіту?

І ти вже не міг усидіти в хаті, знову понесло тебе надвір, бо не вистачало товариства помолоділих од цвіту вишень, бо душа твоя дитяча прагнула того барвистого світла, яке вони випромінювали. Ти ходив по обійстю, ти усміхався сам собі, небесам блакитним усміхався, тим свіжим весняним пахощам, які дарували тобі розквітлі дерева, і почувався найщасливішою істотою. І навіть співав — сам щось вигадував про сонце, про отих журавлів, які ранньої провесни прилітали на замерзлі болота коло лісу, про матір співав, що вона десь у ланці зараз, на буряках.

І мав у грудях дивне відчуття польоту. Варто було, здається, розставити руки, пробігтись — і полетів би над весняним Овечачим, полетів би над садками, в чистому небі так, як летять журавлі.

— Була в матері на короварні, — сказала Василинка. — Телятко одне здохло, то я плакала. Лежить у кутку, ноги відкинуло й не ворухнеться.

— У Красулі чи Ластівки? — спитав ти, вмить переймаючись жалем.

— У Ластівки. А вона, видно, теж розуміє, що її телятко здохло, бо чого б ото ревла? Реве й реве, аж страшно. Навіть сльози бігли з очей, я сама бачила.

— Сльози? — не повірилось тобі. — Хіба худоба плаче?

— Отакої! — здивувалась Василянка. — Наче ти ніколи не бачив! То ж її телятко здохло. Думаєш, Ластівка не любила його? А як собаці ногу колесом переїде, то хіба собака не плаче? Я сама бачила! І собаки, й худоба розуміють все, тільки мовчать, говорити не навчились. А може, й балакають якось там по-своєму, але ми не второпаємо. От би зрозуміти, правда?

— Правда, — згодився ти.

Давно вже тобі спадало на думку навчитись розуміти мову тварин, довідатись, про що балакають між собою.

А що балакають — у цьому не сумнівався. І собаки, й худоба, і коні. Навіть кури перемовлялись.

— І добре було б навчитися по-їхньому, — сказала Василянка. — Якби мені закортіло, то змогла б. Не віриш? — І подивилась так, наче хотіла, щоб ти їй вірив. — У мене є вміння до всього, то й коней навчилася б розуміти...

— Розуміти не штука, — мовив ти, — Ген конюхів скільки...

— І балакати по-їхньому навчилася б! — із запалом сказала Василянка. — От тільки хто мене пустить до коней? Треба до школи ходити. А нащо мені школа, коли однаково доведеться кинути? Мати й тепер ось посилає на короварню замість себе, не дочекається, коли зовсім виросту. Каже, що я їй хліб їм, що вона за мною життя не бачить.

То я сама вже не діждусь, коли виросту, щоб не їсти матиного хліба, щоб самій заробляти.

— Васи́лінко... — мовив ти й затнувся.

Подивилась на тебе очима великими, волошковими, і десь у їхньому сьайві наче біль ворухився — такими ледь-ледь помітними скалочками.

Тобі хотілося сказати, що вона дуже гарна, що нехай би кинула свою матір, котра дорікає шматком хліба, та переходила жити у вашу хату — це ж таки близько перейти, через дорогу, — а ви вже не пошкодуєте для Васи́лінки ні хліба, ні чогось іншого. У твоєї матері лежить у скрині старовинне намисто, мати не вбирає тих прикрас, то кому вони дістануться, як не Васи́лінці. Ти давно вже уявляв їх на Васи́лінці — от було б славно, бо ні в кого нема кращого намиста!

Але всі ці слова застрягли в горлі, й ти лише видушив: — Давай до ставу підемо... там вишні порозцвітали.

По межі ви подались у поле, що зеленіло озиминою, та й попрошували сільською околицею. Цікаво було дивитися звідси на Овечаче — повите сивастим серпанком, у молодій зелені, в першому цвіту, що наче хвилями позастигав коло кожної хати, — село сміялось і раділо, мов жива істота. Сонце вже висіло над лісом, і благословенна тиша розіллалась довкола.

— А до матері ходить якийсь дядько з Псярівки, — назвала Васи́лінка сусіднє село, що лежало за лісом. І коли назвала, то ти відразу й поглянув на ліс, наче за стіною дерев міг побачити далеке село.

— Чого він ходить? — якось само поспиталось, і ти допитливо зиркнув на Васи́лінку. Тут, у зеленому полі, осяяна сонцем, була вона схожа на весняний цвіт, і губи її жевріли солодким огнем.

— А я знаю? Ходить і ходить, мати пускає. А якби на мене — ніколи б його не пускала. Мати горілкою поїть його, а він п'є і мовчить. Сяде коло столу, наллє собі, перехилить, а потім закусує.

— Чого ж він ходить? — поспитав ти вдруге, подивований тим чоловіком і його поведінкою. — Може, він вам город зорав?

— Еге ж, псярівський тобі зоре, дочекаєшся! Мабуть, тому ходить, що мати поїть горілкою. А не поїла б, то він і не навідувався. А вчора, — засміялась Василюк, і на волошках її зайчики заіскрилися, — прителіпався посеред білого дня, а матері ще вдома нема. Я й зачинила двері перед його носом. Він позаглядав у вікна та й поплентався, як побитий пес.

І ви обоє засміялись. Тільки Василюк враз посмутніла:

— От перепаде мені від матері, як довідається!

— За що перепаде?

— Бо не пустила... О, ти не знаєш моєї матері, вона буває така зла... Каже, що я світ їй зав'язала. Каже, якби не я, то вона б у селі не сиділа, а десь повіялася б, знайшла собі щастя. Як на мене, то хай віється, я й сама проживу. Школу кину, піду в колгосп. Хіба я не догляну тих самих корів, що в матері зараз? І нагодую, і видною. І коло телят умію ходити, бо хіба ж не помагаю матері?

Василюк говорила без жалю, без гіркоти, а тобі краялося серце за неї.

Ти порівнював свою матір із тіткою Яриною — і ніяк не міг утямити, чому тітка Ярина така недобра, має свою дочку мало не за чужу, хоче кинути її, в той час як твоя мати любить тебе, не шкодує нічого, думає

лише про ланку та про те, щоб ніхто не скривдив тебе, щоб мав зодягнутись, поїсти.

— Василюк, — нарешті зважився, — переходь жити до нас.

— До вас? — Зупинилась, обдумуючи почуте, дивлячись насторожено.
— А чого?

— Ну, з нами житимеш. До моєї матері ніхто не ходить, вона нікого не приймає, а я для тебе нічого не пошкодую.

— Тю на тебе, — сказала, оговтавшись, Василюк. — Де ж таке видано, щоб од своїх матерів тікати? Вона ж мені не чужа, а рідна.

— Така рідна... гірша чужої.

— Яка вже є, тільки рідна. Хай і посвариться, хай і поб'є, а тільки ж вона своя.

Тобі важко було зрозуміти: щойно Василюк картала матір, яка хоче її кинути, а ось уже й захищає. І як тільки допомогти Василюці, щоб ніхто не кривдив, щоб і мати любила?

Урвиська над ставом справді були у вишневому цвіту. Розквітлі дерева наче поприлітали сюди, попнулись по схилах серед бузини та повою, — скільки їх біліє, світиться! Вода в ставу голубіє небесною голубизною, а з берега в ній відбиваються вишні, наче то лебеді там позбирались.

І раптом Василюк зірвалась з місця та й, розставивши руки, побігла. Постать її тоненька майнула ген-ген попереду, і волосся на голові, розвіваючись, сяло, палахкотіло, мов розвихрений клубок живого проміння. І тоді ти кинувся навздогін, регочучи, і вишні, що росли на

схилах, перепиняли шлях, та ти обминав їх, бо конче мусив наздогнати Василюнку.

І коли таки наздогнав, і коли схопив за руку, Василюнка вже не сміялась, була чи то смутна, чи то стомлена, і ти, зніяковівши, відпустив її руку. Почувався так, наче завинив у чомусь перед нею, а в чому — хто відає?

Сонце вже сіло, і вода в ставу поглибшала, бездонною стала. Такими ж бездонними видались тобі Василюнчині очі — у тих волошках жила якась пильна думка, визрівала, і ти бачив, здавалось, як та думка виповнюється.

Василюнко, хотілося сказати тобі, Василюнко!.. Це ім'я безмовно бриніло на твоїх губах, і хвиля ніжності сповивала всього. Василюнко! Й це ім'я так само сповивало тебе ласкою, бо таке воно було славне — найкраще, найдорожче ім'я у всьому безмежному світі.

Низько над водою летіли ластівки — і в їхньому польоті наче теж учувалося звучання цього імені. І чому так здавалось? Чудно та й годі!

А вночі снилось, що літаєш над селом. Це вже був не перший сон, у якому ти літав, але в цьому все відбувалось правдоподібніше, ніж у попередніх. Ішли ви з Василюнкою по кручі над ставом, як ото було вчора надвечір, і раптом Василюнка побігла, зникла, ти кинувся шукати, розставив руки — і відчув, що відриваєшся од землі і летиш. Легко, вільно, бо весняне повітря само несе. Летиш так, як птахи, дивлячись униз і по боках, дивлячись ген-ген у поле.

Тільки де Василюнка, чому не видно? Внизу промайнув ставок, повний блакиті, в якій плавала срібна риба, — її дуже добре було видно з вишини. І ти уві сні подумав, що це ж птахи, які літають у небі, завжди бачать і найдрібнішого окунця у воді. Ось унизу майнула твоя хата, подвір'я тітки Ярини, потім криниця Павла Гречаного — і ти, нарешті, ще

раз пересвідчився, що вона в дядька таки бездонна і, мабуть, найглибша на всеньке село.

Де ж Василюк? Цвіли садки — вже і яблуні повкутувались у рожеві хмари, і все Овечаче було густо покрите яблуневими хмарами. Наблизились голуби й полетіли разом із тобою, далі звідкись узялася зозуля, теж полетіла, ти питав у неї: "Зозуле, зозуле, скільки мені років?" — і вона почала кувати тобі літа, кувала довго й сумно.

І тільки ти знову подумав про Василюка, як зникли голуби, пропав голос зозулі, й тепер ти знову сам летів над Овечачим і не бачив уже садів, а самі тільки криниці. Скільки їх! — і в кожній холодно блищала вода, ледь-ледь здригаючись, плескаючись, а тому здавалось, наче то в криницях б'ються, ні на мить не стихаючи, веселі серця їхні. В криницях б'ються дивні серця, женуть свіжу воду, а тому-то вона ніколи й не застоюється.

Де Василюк? Ти летів над селом, і груди сповнювались пусткою, бо ти ніде не бачив Василюка, і тобі хотілося плакати. І коли заплакав, то якось одразу опустився на землю, саме на своєму дворі, і скільки не намагався знову злетіти, розставляючи руки, — не міг одірватись.

А-а, та це ж треба йти до ставу й розганятися з кручі!

Було важко ступити вперед, ти зробив неймовірне зусилля, таки ступив — і, проснувшись, звалився з тапчана на долівку. Вже розвиднялось. І ще якусь мить ти не міг повірити, що політ — лише сон, і все здавалося, що ось підеш зараз до ставу й таки злинеш із кручі, полетиш.

Пригадай — добилась у село жінка, молдаванка, ходила по Овечачому, слідом за нею нюшкували дітлахи і все чомусь не могли повірити, що ця жінка в чорному одязі й справді молдаванка. Бо схожа була на молодицю з будь-якого сусіднього села, та й на овечацьких була

схожа. І спершу ніхто не звернув уваги на неї — мало яких людей не пройде за день по їхній дорозі! — та хтось пустив чутку, що вона молдаванка, й одразу слідом за гостею ув'язався дитячий хвіст, і вже гостя перестала бути схожа на овечацьких, вона була молдаванка!

Смагла шкіра на обличчі і якісь дуже печальні очі, котрі вмістили весь смуток і тепер вихлюпували той смуток на світ. Жінка раз обернулася на ваш дитячий гурт, удруге, а потім спинилася. Спинились і ви. Жінка стомлено подалась до вас і ступала так важко, наче кожного разу доводилось одри— вати ноги від землі. Ви насторожено дивились, як наближається, як під торочками її темної рясної хустки піднімаються й опадають груди.

На диво, жінка спитала, де живе Тизунь Максим, чи знаємо такого в Овечачому. И запитала не по-молдавськи, а по-українськи, достеменно так, як ви самі говорите. Хіба що дивилась при тому хворобливо пильно, ніби аж пропікаючи до живого своїми чорними — галчиного крила — очима.

Почувши про Тизуня, ви всі відразу зраділи, стали показувати, що живе Тизунь отам, недалечко. І після того запитання літня молдаванка не здавалась такою загадковою, поближчала, поріднішала.

І повели її до Тизунів, ніхто не відстав — цікаві були знати, чому ж добилася в Овечаче. Несла в руці плетений лозовий кошик, загорнутий білою пілочкою зверху, і той кошик теж не давав спокою вашій уяві.

Зайшла до Тизунів на подвір'я, а ви, звісно, zostалися за ворітьми, поглядаючи на вікна, за якими зараз відбувалася зустріч, свідками котрої ви так і не стали. Невдовзі сінешній поріг переступила стара Тизуниха (закуталась у крамну жалобну хустину, в якій бачили бабу лише на похоронах), а за нею і молдаванка вийшла, вже без кошика, тільки ж заплакана чомусь. І раз провела чорною рукою по обличчю, вдруге, наче невидиму гіркоту стирала.

Росла над самою вуличкою в Тизунів стара груша. Восени, бувало, як зародить рясно, то земля дичками встелеться густо, мов килимом. Ніхто не полінується зігнутись та підняти щокасту жовту гниличку — соковиту, запашну. А зараз груша була облита цвітом, як водоспадом молока, і Тизуниха з молдаванкою подались до цієї груші, ви теж підійшли мовчки.

Під грушею, заросла барвінком, усипана білим цвітом, горбилась могила. Таких могилок ви знали кілька в селі, а також одну в полі, під лісом. У них лежали червоноармійці, вбиті тоді, коли з Ове— чачого виганяли німців.

Молдаванка, заломивши руки, якусь мить стояла над могилою, а потім опустила на коліна. І ваш дитячий гурт примовк, і ви вже почали здогадуватись, що це за жінка і чого добилась у Овечаче.

Підійшла одна молодиця, друга, поспинялись — цікавість на їхніх обличчях змішалася зі співчуттям та смутком. Надійшов і дядько Градобик, сільський коваль, він саме повертався з обіду в кузню. Голова в дядька велика й руда, наче добре випалений на вогні горщик, і руки широкі, весласті.

— Як оце ниньки бачу, — обізвалася стара Тизуниха, — заходить він у хату і просить молока. Молока не було, хай простить мені покійник, то я йому узвару в кухоль налила. Випив і ще просить, то я йому з горщиком. Узяв горщика обома руками, перекинув і так п'є, мов у жнива, а я ж собі думаю: Господи святий та кріпкий, це ж треба на тій війні так захлянути!

Жінка в чорному вже звелася з колін і, звівши низько голову, слухала. Над плечима її літало дві бджоли — золотисті, клопітливі. Наче теж хотіли розрадити.

— Віддав мені горщика з недопитим узваром, — розповідала Тизуниха, — і до дверей. Та стривай, кажу, чого ти так поспішаєш на ту кляту війну, чи вона тебе не почекає? А орудія, чую, б'ють, аж стеля мало

не впаде. Стривай, кажу йому, насиплю борщику, поїси. А як досі оце бачу його — молоденький такий, засміявся й одказує. І що, ви думаєте, одказує? Розігрійте свій борщ, каже, бо холодний, а я потім забіжу і поїм... Та й шасть за поріг.

Всі ви мов закам'яніли, слухаючи розповідь, хоч, може декому вже доводилось чути. Цвіла груша, бджоли гули над мовчазною молдаванкою і старою Тизунихою.

— Дивлюсь у вікно, куди ж він побіжить. У вулицю, чи як. У вулицю не подався, а городом, городом, а потім, бачу, до груші, а тут земля під грушею полетіла догори, як вода, і він упав. Упав і не зводиться, отут-о...

І Тизуниха показала, де впав, — там уже з землі протикалось пагіння ранньої картоплі. Жінка в чорному мовчки дивилась перед собою.

— А я вийти з хати боюся, бо скрізь орудія б'ють. А далі думаю: вже стара, чого маю боятись? Однаково вмирати треба, своє віджила. То й пішла до нього, а він у крові лежить на снігу. Нагнулась — не дихає. Ото, думаю, напився узвару, а борщу не захотів. Якби поїв борщику, то такого не сталося б, а то сам побіг на свою смерть, вона якраз і чекала його під цією грушею. Але якби ж то знаття, де вона чекає... То я вам скажу, що й могилу не довелось копати в мерзлій землі, бо поховали в отій ямі, що орудіє вибило. І на цвинтар не понесли, хай, думаю, тут і лежить, де головою наклав. Я цю могилку доглядаю, наче хто рідний лежить у ній. А чого ж, рідний. І все мені муляє... Дурна, думаю, стара шерепо, не могла попросити ладком, щоб поїв борщику, відпустила з хати на вірну смерть. І так виходить, наче я винувата, гріх узяла на душу.

— Та який ви там гріх узяли, — обізвався дядько Градобик. — Хіба солдат знає, де кулю стріне? Значить, було йому так на роду написано.

— Так, написано, — згодилась Тизуниха. — Написано, щоб до мене зайшов узвару випити, щоб під грушею поховали його. А тільки ж якби послухався, якби я ладком та добрим словечком...

Дядько Градобик ступив до жінки в чорному і сказав:

— Коли ховали, то я дав домовину, була про запас у мене, лежала під соломою в хліві. Гарна домовина, дубова, якраз по ньому.

— Дубовина славна, — сказала Тизуниха, — я б у такій лягла. То ви вже не подумайте, що пошкодували чогось.

Жінка в чорному одязі тільки схлипнула і закусила нижню губу, що затремтіла-затремтіла. Очі її набрякли сльозами...

— Я й барвінок посадила, — мовила Тизуниха, — доглядаю. І Максим доглядає мій. Усе збирається огradку поставити, бо як же без огradки... Скільки я за ним пережурилась! Яка там, думаю, мати у нього, чи жива? А ти ж, дочко, ось яка! Це ж він у тебе одинак чи ще є діти?

— Одинак, — проказала, ковтаючи сльози, жінка в чорному.

— Земля йому наша овечацька пухом, — поважно так обізвався дядько Градобик. — Йому тут лежитьсЯ добре, ви не сумнівайтесь. У нашому селі поховано й грузина одного, і росіяни є. Теж приїжджала молодичка одна з-під Курська, чоловік її колд лісу, у братській. А баба, — кивнув на Тизуниху, — поховала раніше, то й не втрапив до братської. Тут за ним догляд, ви не подумайте. Це ж, мабуть, і у ваших краях полягло немало, може, навіть і з нашого села.

Жінку в чорному знову струсонули ридання, наче вона хотіла виплакати всі сльози — не тільки за рідного сина, а й за його побратимів, що полягли по неосяжних просторах... А перегода стара Тизуниха сказала:

— То ходімо до хати, посидимо, побалакаємо. Та, може, хтось із людей навинеться, то пом'янемо його, сердешного. І ви йдіть, — до дядька Градобика. — І ви, дітки, — до вас обернулась, — послухаємо гостю.

— Робота в кузні, — мовив дядько Градобик. — Залізо й ковадло не ждуть.

Ніхто з дітей не осмілився зайти до хати, zostались на вулиці, проводжаючи поглядами стару Ти— зуніху та жінку, що добилася з такого далекого краю, щоб навідати могилу свого сина. В зеленому барвінку, всипана зів'ялими пелюсточками цвіту, мирна, лагідна, ця могила була овечацькою, як і всі інші овечацькі могили, і раптом ви довідались про таємницю, серця ваші важче забились у грудях, і ви почулись дорослішими, досвідченішими. І не такою вже безтурботною здавалася бджолина музика. І не так медово пахло молоко білого цвіту, що водоспадом ллялося з вершка груші, по краплинці-пелюстинці стелилось додолу.

Наступного дня в колгоспі дали коней та воза, вистеленого соломою, і сумну жінку в чорному повезли на вокзал у район.

Вона поїхала не сама — кільком овечацьким жінкам у край закортіло податись теж у район: був саме ярмарковий день. Сиділа молдаванка в передку, коло їздового, а решта попримощувалася ззаду, хто звисивши, а хто підібгавши ноги.

Старі Тизуні пройшли слідом за возом до колгоспної контори, а потім зупинились і стояли доти, поки підвода з розмаїтим жіночим квітником зникла вдалині.

І не одному тобі здалося, що обличчя жінки в чорному одязі хоч і не розгодинилося, зате не було таке сумне, як учора. Може, тому, що

побачила: і в Овечачому живуть люди, які зрозуміли й розділили її материнське горе, які дали останній притулок її єдиному сину.

— Оце як хоче: приймайте чи не приймайте, а тільки я від вас уже не піду.

Ви з матір'ю зачудовано дивитесь на Василю, що стоїть у порозі. Василю тримає в руках вузлик, який понаставляв гострі ріжки, наче хоче буцнутись.

— Ти що, може, з хати пішла? — якимось недовірливо запитую мати.

— Пішла, — безтурботно відказує Василю. — Спершу було жаль іти, бо все-таки рідна мати. Але коли я для неї чужа, коли мучиться зі мною, то чого завдаватиму клопоту? Пожитки взяла з собою, — гойнула рогатим вузликом, — а більше мені від матері нічого не треба. Ви не думайте, що я ваш хліб переїдатиму чи без роботи сидітиму. Кину школу й піду в ланку або до худоби.

— Лишенько ти моє, — зітхнула мати. — Зламає тебе робота, не розігнешся.

— А не зламає, бо до роботи я звикла, — весело заперечила Василю.

— Чого ж ти на матір свою розгнівалась?

— Хіба не розгніваєшся, коли чужий чоловік їй дорожчий від рідної дитини? Як ходить, то хай собі ходить, але ж наговорив щось на мене, то мати й побила. А за що мене бити? За те, що я їй дочка? Ось ви ж не вдарите мене, бо я вам чужа, а вона побила. То не спроваджуйте за двері, бо до матері я більше однаково не піду, хай живе, як хоче.

Посідали за вечерю, їли кисленьку юшку з квас— цем. Ти радів, що Василюк так прийшла до вас, що разом житимете. Ні ти її не кривдитимеш, ні мати. А з Василюком добре, вона — як сонечко, що ніколи не заходить за хмару.

— Чи ви думаєте, мені не жалко свою матір? — говорила зовсім подорослому Василюк. — Жалко дуже. Перевелась, усе в роботі й роботі. Батька вбило, вона зі мною та зі мною. Хай уже пускає того приймака в хату. Хіба інші не повпускали? І вона хоче. Але ж чого сердиться, чого б'ється, наче я їй на заваді стою? То не хочу на заваді стояти, хай сама собі дає раду.

— Старий у тебе розум, Василюк, — обізвалась мати, — Ще ж молодесенька, як весняна кропивка, а міркуєш мов життя прожила.

— Міркувати не штука, — роздумливо сказала Василюк. — Зробити важче... Я б на того приймака не мала серця, якби ж то людина. Ніколи тверезий не приходить. І завжди в матері просить горілки. Вона вже й не чекає, щоб загадував, сама наперед готує. А він залле сивухою баньки — й чекає, поки я спати ляжу. А я навмисне лягати не хочу, от мати й гарилає.

Повечеряли, Василюк хутенько взяла посуд зі столу, заходилась мити. Далі витерла рушником, поставила на миснику. Взяла віник, хотіла підмести долівку, та в останню мить передумала: мовляв, проти ночі не слід мести в хаті, це негарна прикмета.

Мати журливо позирала на Василюка, а потім візьми й скажи:

— Ох і невісточка славна росте для когось — роботяща, хазяйновита.

— Я до всього вдатна, — не соромлячись, одказа— ла Василюк. — В житті не пропаду.

А мати, певно, знову подумала про те, що таки справді Василинка міркує розсудливо, хоч і молодесенька, як весняна кропивка.

Ти натішитись не міг, що залишиться з вами, бачитимеш її і вдосвіта, і вдень — коли захочеш, і завжди слухатимеш її срібний голосок, у якому, здавалось, відлунює спів жайворонка, що розтанув у високості; і відчуватимеш на собі погляд її лагідних, м'яких волошок — відтоді, як ти уважніше приглянувся до Василинки, кращих квітів для тебе вже не було.

Коли смеркло й мати поставила на припічок каганець-блимавку, до хати вступила тітка Ярина. Обличчя її, повне, біле, дихало гнівом. І вся вона, рішуча, зла, готова була кинутись на Василинку, вдарити, скрутити в баранячий ріг, скубти за волосся. Хто зна, може, так і вчинила б тітка Ярина, та мати твоя стала перед нею і навіть руки звела: не руш, мовляв.

— Щастя твоє, що в чужій хаті, — мовила тітка Ярина. — Ану збирайся хутчій та додому гайда.

Василинка від столу дивилась на неї чистим, докірливим поглядом.

— А хіба ж ви не виганяли мене утришия? — поспитала.

— Я всеньке село оббігала, у всіх перепитала, а до сусідів через дорогу зайти не здогадалась! Бач, уже прибилась, уже своя! Забула за материнську доброту, за мій догляд, уже ладна кинути матір. Ану збирайся!

І тобі здалось, наче Василинка зраділа, що прийшли по неї, що додому женуть. І знову ти не міг зрозуміти її. Адже перейшла до вас назавжди, втекла від рідної матері, а варто було матері grimнути... Не йди, Василинко, хотілося сказати їй, бо навіть удома не буде так добре, як у вас.

— Ти ж бач, — бубоніла тітка Ярина, — і вузлик зладнала, і лахміття посклала своє. Та ні, ти не сирота при живій матері, не сирота.

Василинка більше нічого не казала, проте здавалось тобі — приховує радість, що мати забирає додому. А може, граючись із тобою, тільки й чекала, коли, нарешті, прийдуть по неї? То навіщо ж брехала, що ніколи не вернеться додому?

Пішли, а в вашій хаті ще довго стояла тиша. Мати думала про віщось, уникаючи дивитись у твій бік. Блимав на припічку каганець, і світло його було таке саме непевне, як і ваш настрій.

У малиновому сьайві вечора, в рожевій куряві, що висіла над шляхом, розпливаючись по узбіччях, поверталася з поля череда. Хтось із пастухів їхав на коні, і на червоному кінському боці далеко виднілись босі ноги в закачаних штанях.

Ти щойно виходив од Павла Гречаного — забирав материні чоботи, які вона все-таки віддала дядькові, щоб полагодив.

— Тепер самі ходитимуть, — гомонів дядько, проводжаючи тебе до воріт. — Скороходи. І підківки набив — дзвоники! А латочки аж сміються!

Після того, як побували в дядькових руках, чоботи й справді були як нові. Аж не вірилось, що мати в них вибродила по овечацькому болоту минулої і позаминулої осені, що й ти в них застрягав мало не по горло.

— Чоботи, — говорив Павло Гречаний, — це здоров'я. Нема чобіт — пиши пропало. Думаєш, я хто? Я лікар, бо лікую чоботи, ха-ха-ха! Підлікував — і порядок! І враз дядько побачив, що по сільському шляху суне череда в рожевій куряві, що пастух їде на червоному коні. І вмовк, наче й про тебе забув, і про чоботи. Насупив брови, а в кожній віспинці на обличчі немов тінь загускла.

— Гей, Іване! — закричав од своєї хати, що стояла трохи на горбу, а шлях пролягав нижче. — Гайда сюди, маю тобі сказати щось!

Пастух спинився, наче роздумуючи — їхати чи ні. Та як не послухаєшся Павла Гречаного, єдиного шевця на все Овечаче, людину шановану й потрібну! І він звернув од череди вбік, риссю наблизився до дядькового подвір'я.

Павло Гречаний провів долонею по кінській морді, по спині — милувався.

— Дай проїхатися, — сказав. — Страх як хочу.

— Та куди вам, — кивнув пастух на дядьків протез.

— А ти не кивай! Колись не було такого коня, щоб я його не об'їздив. Тепер хіба коні? Нема таких, як раніше, ще не повиростали.

— Гнідий із норовом, не втримаєтесь.

— Не втримаюсь? Я? Ану злазь! — І рішуче потягнув пастуха за руку. І, коли той зіскочив на землю, дядько підвів коня до перелазу, став ногою на перелаз, а тоді вже — гнідому на спину. Вдоволений, сказав: — Та колись не було кращого від мене кіннотника на все Овечаче!

Звісивши ногу й протез на один бік, дядько нокнув, і кінь зрушив. Проїхавши в кінець вулички, повернув назад. Милицю свою тримав у руці.

— Хіба це кінь, — мовив, порівнявшись із вами.

— Який там у нього норов! Нема ніякого норову!

— Хай покаже свій норов, еге? — поспитав пастух.

— А чого ж, хай, хай!

— А не лаятиметесь?

— Та ти думаєш, я його злякаюсь! Нема такої сили, яка б мене злякала.

— Е-е, ні, не хочу підмовляти коня, бо вам однаково не втриматись.

— А ось побачимо, — завзято сказав Павло Гречаний і вдарив милицею коня. Потім ще раз ударив, і кінь, спершу пустившись рясом, перейшов на галоп. І побіг не у вуличку, а по схилу горбка до шляху. І якось так сталося, що Павло Гречаний не втримався на коневі, умить звалився з гнідого разом із милицею, а кінь трохи відбіг і спинився.

І поки ви підбігли, то дядько вже звівся і, спершись на милицю, стояв.

— Хіба не з норовом, га? — наче аж виправдовувався пастух. — Казалося вам, дядьку, що дурний кінь, упадете, а ви...

— Не бачив ти ще кінського норову, — винувато сказав Павло Гречаний. — А мені не одного довелося обламувати, об'їжджати. Не в коні діло... Ось...

І він притупнув протезом — звук вийшов короткий і пустий.

— Я йому брикнуся, я йому покажу, — і пастух замахнувся на гнідого.

— Не треба, — сказав дядько. — Хіба кінь провинився? То я... Ех, видать, уже не їздити мені верхи! Від'їздилося...

— Та ще поїдете, — заспокійливо мовив пастух.

— Не на цьому, то на другому.

— Е-е, ні, від'їздилося. А колись же не було такого коня, щоб я до нього підходу не знайшов. Тепер уже вам їздити, а не мені, хлопці.

І вогко заблищали в дядька очі, і їхній несподіваний блиск шпигнув тебе гостро та болісно. А й справді, це вже він верхи не наїздить, як колись. І згадався тобі сон, як серед будяків та бур'яну сама-самісінька йде відтята дядькова нога.

Чого ж вона досі не прийшла в Овечаче, не здибала дядька?

— Тепер, хлопці, вам їздити, а мені сидіти з молотком та швайкою, чоботи шити, латки ставити, каблуки підбивати. Еге ж?

— Та ще поїздите, — винувато бубонів пастух, усі— даючись на коня. І раптом замахнувся на нього, вдарив п'ятами: — Ох ти, ірод, звір, потанцюєш у мене!

І гнідий — у галоп, загримів копитами.

— Славний коник, — гомонів Павло Гречаний, уникаючи дивитись на тебе, хоч, здається, очі вже перестали блищати сльозою. — Люблю таких... Ну, гайда, козаче, неси чоботи матері, щоб не ходила боса. Бач, як мені добре? Шию собі чоботи тільки на одну ногу, а другій завжди тепло. Дешево й сердито, правда?

Жартував, проте ні сам не осміхався, ні ти. Шкода було дядька Гречаного, а чим зарадиш? Він примружився, ніби — заглядав кудись далеко-далеко, й сказав:

— Може, хлопче, я востаннє оце й проїхався на коні, га? Може, ніколи більше й не доведеться. Бо здоров'я кепське, ніякі лікарі допомогти не можуть.

Та й пішов угору до своєї хати, припадаючи на протез. Похитувався, наче великий птах із покаліченим крилом, і голову звів на груди.

Материні пісні снуються і снуються в твоїй свідомості, і чомусь серед них не було веселих, а самі тільки тужливі. Наче з матиного серця, з материних грудей вився нескінченний струмочок, що бринів смутком, і той струмок переливався у твою душу. Мелодія матиної пісні тихенько сяяла у вечірній хаті, і вона завжди була третьою, бажаною істотою у вашому товаристві.

Прилетіла зозуленька

З темного лісочку,

Сіла, впала, закувала

В зеленім садочку.

Тобі яскраво уявлялась ота зозуля, її весняний голос, зелений садочок, схожий на ваш, і єство твоє поймавалось хвилюванням, і ти розчулювався й ладен був слухати і слухати материнську пісню:

Вийшла дівчинонька

В неї запитати:

— Скажи мені, чи ще довго

Судженого ждати?

Й ти чомусь думав, що то не якась незнайома дівчинонька виходить побалакати з зозулею, а твоя мати і питає вона в зозулі про судженого, про батька твого, що й досі не повернувся додому. І так тобі кортіло, щоб

зозуля наговорила гарних слів, щоб наобіцяла батькове швидке повернення. А ще тобі

хотілося, щоб у житті й справді так сталося, як ото співалось-вигадувалось у пісні. Бо є, мабуть, така віща зозуля-чародійка, якій до снаги казку обернути на явину, якій до снаги повернути додому батька з чужої чужениці.

Тільки де знайти отой темний лісочок, у якому водиться така зозуля? І ти вірив: є такі зозулі, неодмінно є. І, певно, ти винуватий, що досі не знайшов, що не попросив її за батька. Тільки де шукати, хто підкаже?

На крилах материнської пісні ширяв по хаті смуток, маяв перед твоїми очима, затьмарюючи погляд, а тобі все думалось і думалось про віщу зозулю.

А то почув, балакали між собою молодиці, начебто впав грім за селом. Бо гроза ниньки вергала блискавицями, а небо гуло, наче хто каміння звідти котив або ж їхали по його дзвінкій бані вози з обкутими колесами, коні били залізними підковами. Вдень було темно, як уночі, і вогонь блискавиць раз у раз освітлював зловісно стемнілу землю.

І тобі заманулось піти за село, подивитись, де ж той грім упав... Вихопився на околицю — відкрився перед тобою безмежний простір, умитий дощем, легкий, щасливий своєю вродою. Простір манив, кликав, і ти відчував, як душа твоя прагне лету, ось-ось виростуть крила, і ти звідаєш терпку насолоду польоту-ширяння, як то не раз бувало у снах. Паморочилось у голові од краси, якою у єство твоє входило польове безмежжя, й таємниця небаченого, невідомого бентежила.

Де ж упав той грім, коли світ такий нескінченний, коли навіть овечацьким полям немає межі! Біг по вогкій конюшині, що блищала розсипищами мерехтливих краплин, по листячку її зеленому, усміхненому, — де той грім лежить, де? Біг по стежці через свіжу ярину,

мов по воді летів, ніжні її стебельця струнами понапинались у далечінь, живими та співучими, — де той грім упав, чому досі не видно?

І спинився, бо не знав, де шукати. От наступного разу треба самому уважно стежити, самому вислідити, де він упаде. А коли не грім, то блискавка. Бо кажуть, що блискавки теж падають із неба. Які ж вони, коли опиняться в траві чи в житі? І чи не засліплять очей, коли на них зблизька подивитись? І чи можна торкнутись рукою? І шкода було повертатись додому, бо достеменно знав, що десь у полі й досі лежить грім, упавши з неба, лежить, а ти не знайшов, не подивився.

Уночі прокинувся. Може, тому, що відчув: не спить мати. А вона звелась на лежанці, прислухалась до чогось. Було тихо, наче й тиша задрімала.

— О, й ти проснувся, — сказала мати. — Тобі нічого не почулося?

— Здається, ні, — відказав. — Не почулось.

— То чого ж звівся? Мабуть, почулось, але ж уві сні ти не втямив.

Ви обоє завмерли, прислухаючись. Тихо, мов у вусі комара. Здається, чути, як на горищі зашаруділа мишка в соломі. У вікнах — німий досвіток притулився до шибок.

— Наче ж учулось мені, — мовила мати, зводячись із лежанки. — Наче ж учулось, бо чого б я проснулась. Вийду погляну, може, й справді хтось постукав...

Намацує клямку, виходить у сіни, потім надвір. Чути, як пройшла на причілок. О, зупинилася... знову пішла. Й чому нема довгенько? Невже здибала якогось гостя нічного, що никав попідвіконню? Але ж кого? Нашорошуєш вуха, пильнуєш бодай найменший звук, і вже примарюється, що таки розмовляє мати з кимось, таки гомонить

притишеним своїм оксамитовим голосом. І вже починаєш хвилюватись, і вже чекаєш, коли до хати зайде. Ти ж бач, як сторожко спить мати! Й крізь сон зуміла вловити, що хтось добився до них. А тільки чому й досі не появляється?

О, знову чутно ходу, ось зараз уже, ось! І тобі нетерпеливиться скочити з тапчана, побігти назустріч, бо скільки можна очікувати на гостя того!

Зайшла мати, а за нею... Чому слідом за нею так довго немає нікого?

— Мабуть, приснилось, — винувато сказала мати. — І чому воно приснилось, наче стукає хтось у вікно? Чудно... Бувають такі сни... І досі не віриться, що примарилось. Обійшла кругом хати — тільки садок шелестить, скоро досвіток. Це ж і вставати пора. Покуняю ще трохи, щоб у ланці не кунялось.

Проте, видно, матері й не куняється — чи мультко їй, чи що, а тільки перевертається з боку на бік, зітхає. І тобі не дрімається, одлетів сон далеко-далеко.

— Ти ж бач, — перегодя озивається мати. — Примарилось, наче хтось у вікно стукає. І так тонесенько, наче гілочкою проведе, а потім і нігтиком шкрябне. Мене морозом усю обсипало — думаю, батько. Аж нікого, тільки садок шелестить... Чудно...

Не спить мати, перевертається, ніби зведеться ось-ось і знову подасться надвір. І ти не склепляєш повік — од летів сон, і в очі твої цідяться й цідяться зеленкуваті води досвітку.

Тітка Ярина повертається з ярмарку додому, проте, забачивши на городі твою матір, що шарує картоплю, звертає до вас і вітається. Мати випростує спину, бере сапу в руки, підходить ближче до сусідки, й між ними починається балачка — через рів та бузину.

— Оце з ярмарку, — говорить тітка Ярина, ставлячи ув'язану мотузками корзину на спориш. — Нині такі ярмарки, що тільки гроші однесеш, а дурно ніхто й копійки не дасть. І чого воно так ведеться, що кожне хоче не з рук, а в руки, що кожне дає менше, а хоче більше? Як оті кури, що гребуть до себе. А подумаєш — і сама така. Коли вже всі понаїдаються, на чужий шматок не косуватимуть?..

— Понаїдаються, — сказала мати. — Ось уродить урожай, земля обіцяє.

— Гріх буде, як не вродить. Не повинна земля скривдити людей, бо ходять коло неї, мов коло матері. Якби ж змилостивилась, якби посухи не було.

— Як ми землі, так вона й нам. Чує тих добре, хто до неї з добром.

— Усі з добром, має почути, бо коли земля не дасть, то на ярмарку не до купишся.

— А почім же там поросята? — поцікавилась мати. — І, даруйте, Ярино, аж питати страшно: славних теличок бачили? Я вже за корів не питаю, куди мені.

— Усе кусається, — мовила сусідка. — Такі ціни, що кусаються. Там уже той підсвиночок і не вибився в підсвинки, а просять за нього, мов за кабана. А худібка тепер яка після зими? Тільки оклигує на паші. Бачила славу корівчину, та за неї і просять славно. Телят понаводили теж, та хіба ти вгадаєш, яка з нього корова буде? Можна купити чорта з рогами, потім і пекла путнього не знайдеш для нього.

— Авжеж, чорта купити легко. Якщо в своїх людей не напитаєш, то безпреміно обманешся.

— Там покупців — як мурашви. Туди-сюди кидаються, а брати не поспішають, бо за все треба дати справну копійчину. От і телесуються базарувальники — одне боїться продешевити, а друге продорожити. Хоч і не ходи на ярмарок, тільки розстроїшся.

— Я і не — ходжу, — сказала мати. — Воно й треба, а не йду, бо що дадуть за отакі гроші? — І мати, взявши сапу під пахву, показала дві пригорщі чорних мозолів. — То, либонь, Ярино, немарно ходила, щось таки викупила, га?

— От сміятиметеся з мене за таку обнову, та не могла стриматись. Десять разів одходила і поверталась до тієї перекупки, як волоком тягло.

— Що ви таке вибрали, зізнавайтесь хутчій.

Тітка Ярина розв'язала мотузочки на корзині, дістала стареньку пілку, а вже з неї... Барвами заіскрилось, яскраво зацвіло диво м'яке, як свіжа-пресвіжа вода, і мерехтіння хвилями бігло, мінилось. Хустка? Та невже такі хустки бувають?

— Ну, тепер вас ніхто не впізнає в такій обнові, — сказала мати.

— Якби ж то я для себе. Та й куди вже мені таку красу на голову? Тільки щоб видніше було, яка мара? Для Василянки своєї взяла.

— Для Василянки? — недовіжливо спитала мати.

— А чи не рано їй?

— Може, й рано, — згодилась тітка Ярина. — Та тільки ж... підростає дівчина, правда? Придивилась я до неї — славна, з хороби славна, а в такому дранті ходить, аж дивитись гірко. Нема в чому на люди вийти. Та й наче завинила я перед Василянкою, все гарчу на неї, гарикаю. А вона ж дитина мені рідна, не чужа. Хто в неї є, крім мене? Може, притулю на

старість голову коло неї, коли зла мого не запам'ятає. От недавно втекла до вас — і очі мої розвиднились. Ви до неї добром-ладком, вона й побігла... То хай буде ця хустка для неї, може, дарує мені лиху волю.

— Обнова — як для нареченої, — сказала мати.

— Чи зуміє пошанувати?

— Пошанує... вдвох пошануємо, — обізвалась тітка Ярина. — Хай і для дитини буде якийсь празник, бо все в латках та дірах, в латках та дірах.

Дбайливо, як найбільшу коштовність, згорнула хустку, склала до купи клубок барвистого вогню, квіти яскраві склала — і в піл очку, і в корзину.

І, здається, ще не встигла дорогу перейти, поріг сінешній переступити, як уже з хати вискочила Василинка. Мов сонячний зайчик, що прибрав подобизну добре знаної Василинки. Та ще й завітчаним хусткою новою, празниковою, від якої навіть весняний день приблід та спохмурнів, бо така ж вона була гарна на Василиці. Ніби Василинка тільки й росла, що для цієї хустки, ніби хустка ця шилась-вишивалась для неї, більше ні для кого.

На мить якусь затрималась Василинка на воротах, та хіба могла довго встояти, коли в неї на голові такий вогонь зацвів? Коли й сама вона обернулась на радісний — усміхнений, щасливий — вогонь із гарячими рум'янцями на свіжих пелюстках щік? Уже підскочила, вже підстрибнула, спинилася, знову побігла. Бо Василинка хотіла, щоб бачили її втіху. Нікого не видніло на дорозі, то до кого ж їй було бігти, як не до вас?!

— Мати купила, — мовила Василинка, бо звідки їй було знати, що ви вже бачили обнову, вже милувались. — Для мене...

— Здорова носи, на кращу зароби... Ти, Василичко, як маків цвіт.

Ніколи, здається, ти ще не бачив її такою красивою, як у тій хустці. Начебто у Василинці відкрилось раптово те її чисто дівоче єство, котре ти раніше тільки вгадував, одкрилось — і тепер сяяло, вабило, дивувало.

Крутнулась перед вами Василянка — і здиміла, наче не було. Тільки зосталось у твоїй душі оте здивування перед її красою, перед яскравим спалахом Василяничної вроди. Начеб і не Василянка щойно стояла перед твоїми очима, а тільки твоя мрія про неї. Зосталось те видиво в пам'яті й світило, гріло.

Пригадай — зібрався хлоп'ячий гурт по вощину. Мовляв, у полях, де глиняники старі, бджоли дикі повиточували й нори, а в тих норах можна вощини навидирати, в тій вощині меду повнісінько, тільки пий.

Взяли з собою кремін, кресало, трут, щоб викурювати бджіл димом, щоб одганяти, коли нападатимуть... За село вийшли, біла польова дорога прослалась у безвість, і забилося твоє серце хутчіше, і холодком пройняло, бо манили тебе дороги, зворушувала далечінь. Хороми небес над головами сяяли урочисто, і високо-високо, майже невидний, ширяв шуліка, вишукуючи на землі здобич. І коли ти дивився на ту недосяжну сіру цятку, що завмирала, а то пливла, мов пушинка, то здавалось подеколи, що шуліка, склавши крила, ось-ось рине донизу, — і ти завмирав у передчутті його шаленого падіння, яке сподівався угледіти навіч.

Та й чом було шуліці не кинутися сторч головою донизу, коли по толоці обіч дороги раз у раз сторожкими стовпчиками зводились ховрашки, стояли, оглядаючи залляте сонячною повинню поле, а потім умить присідали, й коли хто із хлопців підбігав, то ховрашок уже давно зникав у нірці, наче невловимий дух цієї твердої толоки, збитої ратицями худоби... Цікаво було дивитись, як ховрашки непорушно стоять, як мішечки пухнастих щік ворухаться, мов у ситих, натоптуватих мірошників. Перебирали турботливо лапками, і лунав у сухому повітрі їхній тонкий причаєний свист — ховрахи перемовлялись-пересвистувались мало не як жайворонки.

Йшли гуртом, аж тут наздогнав, сидячи на бочці, Максим Тизунь, віз полільницям воду на буряки. Мишастий коник ледь трюхикав, то старий Тизунь легенько погладжував пужалном по боках, віжками посмикував. Славний був Тизунь, як і його Тизуниха, ніколи нікого задарма не скривдив, а тому ви наважились попросити:

— Дайте води напитись, бо захляли.

— А полільницям що залишиться? — поспитав старий Тизунь, спиняючи ледачого коня. — Ну, в кого є цілі картузи, наставляйте.

І, ледь-ледь одіткнувши чопка, націдив води у підставлені картузи. Потім знову вмовстився на бочці, рушив, та й, обернувшись назад, цікаво дивився на вас.

— А куди це ви такою ордою? — погукав, коли вже трохи від'їхав.

— По вощину! — крикнуло кількоро з вас, проте, здається, Тизунь не розчув.

У глиняниках було парко, душно. Густо пахла суха земля, вгріта сонцем. Над фіолетовими квітками страпатих будяків, що стояли, мов ліс, гули джмелі. Й ви одразу натрапили на купу кісток — у глиняниках до війни був скотомогильник. Кістки біліли, жовтіли, сіріли серед будяків, і ви обминули їх боком, бо все ж таки страшнувато було навіть і дивитись на них.

У припасені бляшанки наклали всякого галуззя, роздмухали вогонь і тепер, кадячи димом, почали шукати бджолині гнізда. Шукати довго не довелося, скоро натрапили й одразу заходились руйнувати, добираючись до вошин, бо десь мала там бути солодка вощина з диким медом.

У першій буртовині не знайшли, зате з другої добули кругленький кавалочок землі, в якому, обдмухавши, побачили щільники, як у

справжній вощині. Зраділо обнюхали — від землистого щільника ледь-ледь пахло воском та ще, здається, нектаром польових квітів. Надколупнули нігтем, сподіваючись, що ось заблищать краплі живого меду, проте в чарунку лежала... перетрухлявіла личинка, що відразу ж і розсипалась. Ще надколупнули — чарунки були порожні, хоча від них і пахло чи то медом, чи то просто бджолами.

Що ж, були б вощини, а мед таки знайдеться. Вас ніщо не жалило, не кусало, то ви якось і забули про бляшанки з вогнем, у них і попригасало.

А може, пошукати меду отам, де ще й досі чорніє: обгоріле залізаччя німецького танка? Й тільки ви попрямували до зловісного скелета, як на краю глиняників з'явився старий Тизунь і, розмахуючи руками, закричав:

— Ану стійте, поки вас деревом не поставило, стійте, я вам кажу!

І так той крик-лайка були не схожі на лагідного Тизуня, і так зараз він сам — переляканий, розхристаний — був на себе не схожий, що ви слухняно позавмирили. — А тепер до мене йдіть, поки я вас оцим батогом не висвятив, — і тримав над головою батога з шкуратяною квіточкою.

Оторопілі, ви рушили до Тизуня. Й поки видиралися з глиняників нагору, він усе тримав той батіг над головою, ніби очікував, щоб уперіщити першого, хто появиться коло нього. Тому ви завбачливо повилізали трохи віддалік.

— То ви чого сюди такою гурмою, що шукаєте?

І що за банеря приключилася з Тизунем? І чого колотиться, наче ви й справді шкоди накоїли чи в халепу вскочили? Тільки й того, що прийшли по вощину.

— По вощину! — кричав, аж пінився Тизунь. — А я не допетрав зразу, куди ви. Потім придивився — у глиняники, на скотомогильник! Та я вам такої вощини дам, що довго не закортить солодкого. Чи ви не знаєте, що тут і досі німецькі снаряди лежать? І ще всяка хвороба. То захотілось, щоб ваші кістки лягли отам, де кінські білють костомахи?

— І показав униз на будяччя. — Ану марш ізвідси, бо я зараз кожному перелічу ребра.

Хлоп'ячий ваш гурт, похнюпившись, почвалав назад. Якось так неохоче почвалав, ніби не йняли віри старому Тизуневі. То він ішов слідом за вами і, не заспокоюючись, розмахував батоном та гомонів:

— Не чули, скільки по інших селах порвало? Кого поскладали докупи, а кого й ні. Багато ще всякої зарази валяється. Як ви її не знайдете — вона вас знайде. А в глиняниках у війну кінь підірвався, хіба забули? То хай кінь знайшов собі смерть у скотомогильнику, а вам чого лізти туди? Йдіть і не потикайтеся більше в глиняники, бо добре, я побачив, а якби не побачив, якби ген-ген од'їхав? Од'їхав і не вгледів, куди ви звернули? Вас порве, то вже ніякого більше горя вам не буде, а матерям? Вони мало морочаться з вами?

Зрештою спинився і стежив, як хлоп'ячий гурт ваш оддаляється. А ви, наблизившись до села, вже позбулись недавнього страху, накликаного сваркою та балачками старого Тизуня, і вже не віри— лось, що в ласкавих весняних полях могло з вами трапитися страшне щось, непоправне. І шкода було, що так-таки й не надерли вощини, не скуштували меду диких бджіл.

Не так і часто навідувалась у вашу хату Секлета Воропай, та ніколи не приходила з порожніми руками. Чи молока в глечики принесе, чи грудочку сиру, а то й кавалочок жовтого масла. Жовтого, бо в Секлети славна була корова, гарно доїлась. І ніколи тітка нічого не брала за свої гостинці, а мати твоя не відала, чим і віддячити їй.

— А нічим, — сказала тітка Секлета. — Добрим словом, та й годі.

Її чоловіка вбило на фронті. Була в тітки дочка Галя, та забрали в Німеччину — ні вісточки не прислала, ні сама не вернулась. Чи загубилась на чужині, чи загинула. Зосталась тітка сама в своїй старій хаті, коло якої росте висока тополя, що заглядає в криницю. Зосталася сама, сподіваючись, що колись таки повернеться Галя на рідне подвір'я, бо до кого ж вона, Секлета, притулить свою голову на старість?

Тітка Секлета Воропай любить ходити по чужих хатах — кортить побути коло людей, побалакати. Завжди стрічають її привітно, бо тітка ніколи не скаже лихого слова ні про кого. Приходить не тільки по добре слово, а й сама неодмінно принесе добре слово. А то посидить тихенько, помовчить, і ніхто й не помітить, коли піде з господи — наче й тітка навідувалась, а наче й сам тільки дух її безплотний.

— Доброго слова нікому не шкода, — відказує мати. — А тільки чим я віддячу вам за молоко? От ніяк не дочекаємося своєї годувальниці, тоді б ви вже перестали носити... Продали б та свіжу копійку мали за це молоко.

— Чи то свіжа копійка замінить рідну матір? А чи добре слово людське? Не зогріє копійка, не доточить здоров'я. Та й ви, либонь, так думаєте.

— Доводиться так думати, бо катма грошей. От і доводиться розплачуватися з людьми добрим словом. Дороге воно чи дешеве, та не завжди щось маєш за нього. Слова не жалко, та не всі цінують.

Секлета Воропай мала очі сиві-сиві і, здавалось, дивилась тобі прямісінько в душу, бачила все там. Під її поглядом ставало неспокійно, ніби ти завинив у чомусь чи перед нею, чи перед своєю матір'ю. Під її поглядом не можна було думати щось зле, замишляти лихе. Звідки в неї той погляд ішов? Де народжувався?

— Для чого живемо на світі? — ніби в самої себе запитувала Секлета Воропай. І розважливо відказувала: — Не для себе, ні. Тільки для дітей своїх. От я не годна втямити молодиць, що за дітей не дбають. Покручі, дикі покручі, пустоцвіти. Дай життя дитині, доглянь, ось. Поховають тебе, то воно зостанеться — кров твоя, дух твій живий. Неправда, що на тому світі є рай і пекло, що життя там є. Рай і пекло на землі, а твоє життя не вмирає, бо в дітях воно, більше ні в чому.

Чудно було тобі слухати слова, казані Секлетою Воропай. Наче відчиняли перед тобою ворота в безмежжя, примушували думати над тим, що раніше цуралось твоєї свідомості, не ранило серця. І дивно було стежити за матір'ю — був у неї чистий, натхненний блиск на чолі, ніби сказане тіткою Секлетою запалило в материній душі невидний золотий вогонь, запалило — й освітлює зсередини, з глибини душі.

— Правда, — згоджувалась мати. — Свята ваша правда. Живемо для дітей, про них думаємо.

— Так, буває, закортить, — дивилася сивими-сивими тітка Секлета, — мати їх цілу копу. Як ото квочка. Щоб позбирались разом, та заспівали, та розрадили. Нема гірше, як знаття, що сама ти на світі, не годна ні до чого, не потрібна нікому. Жінка — як земля: сієш зерно щороку, а вона родить, не може не родити, споконвіку заведено так.

— Як земля, — згодились мати. — Зеленіє бадилля, цвіте, а потім і в'яне.

— Вам добре, — мовила тітка Секлета. — Не самі в хаті, маєте про кого піклуватись. Бо піклуєшся — то й щаслива. А мені нема про кого, не обминуло горе.

— Та ви про чужих, Секлето, сушите собі голову, — гаряче, з болем сказала мати.

— Бо така вже я. Не можу не думати про них, — і на тебе поглянула тітка Секлета. — Як здумаю за чужу дитину, поможу чимось — тоді легшає, зсувається камінь із грудей. От спитайте, чого так? І сама не знаю, а тільки так. Можете й не повірити, а я вже зучила себе, скажу... Як дам комусь хліба кусень, чи молока, чи грушку — добре стає. Здається, що і я комусь потрібна, хочеться ще походити по цій землі, подихати.

— И зі мною таке, — сказала мати. — Як пошкодую щось, то місця собі потім не знайду, все картаю і картаю. Це ж, думаю, скривдила людину... Та не всі такі добрі, Секлето, як ви, ой, не всі. Якби люди одне з одним по совісті та по правді, то й сонце, мабуть, ніколи б не заходило в небі.

— А я вам скажу... скажу, що й лихий усередині добрий, тільки рідко видно. Чим людина гарна? Добротою своєю... Ну, піду, але ж і ви не забувайте моєї хати, зайдіть коли-небудь, скучно мені самій, завітайте, не погордуйте...

Чи було що смачніше від житнього хліба з молоком? Коли вранці випадало снідати або увечері вечеряти молоком, ти почувався на сьомому небі. Мабуть, найсолодше молоко приносила Секлета Воропай, ти смакував по крапельинці, якомога довше затримуючи в роті, не поспішаючи ковтнути. Хліб, пережований з молоком, теж ставав солодким, і очі самі примружувались од задоволення.

А коли в горщику чи в глечики давали Тизуні молоко від своєї корови, то воно вже мало начебто інший смак і пахощі від нього йшли відмінні. Було не таке солодке і, густе, жовтувате, завжди чомусь нагадувало молозиво.

Пити молоко ти виходив надвір і сідав чи в затінку за хатою, коли стояла спека, або ж на призьбі, коли ранкове чи вечірнє сонечко світило добродушно, лагідно. Тонко пахло молоко, житній дух ішов од скибки

хліба, й ти неспішливо ласував, неквапливо розкошував. І мав такий погідний настрій, що все довкола прибирало погідних рис, наче й довколишньому світу передавалась твоя втіха. Наче не тільки ти дивився на нього, мружачись од задоволення, а й він мружився, спокійно стежачи за тобою.

Добре було, чисто. Й сонячне проміння розливалось довкола ясним, пахучим молоком, поячи зелень городу, полю, саду.

І любив ти ходити по весіллях.

Коли восени чи взимку на далекому сільському кутку чувся гупітливий гуркіт бубона, коли по-жіночому озивалась гармошка (веселим зойком оповідалось про щось радісне, щасливе), тоді ти вже не міг усидіти в хаті. Подовгу стояв на подвір'ї, прислухаючись до музики, що хвилями пливла над Овечачим, і ті хвилі мало не підносили тебе в повітря, і вони вільно увіходили в груди, хлюпаючи там і тривожачи. Пливли хвилі музики, несучи якусь таємницю, чужі веселощі, і дедалі тобі нетерпеливилось дужче, і вже не в змозі був володіти собою, крадькома залишав двір — і біг.

Біг, аж забивало віддих, бо манило й кликало весілля, бо здавалось, що там зараз відбувається загадкове свято, якого досі бачити не випадало. Свято людського єднання, яке не могло звершитись без того, щоб ти не ввібрав його барви в свої очі, серце, пам'ять.

На весіллях найперше кортіло побачити молоду. Тільки й балачок було, що про молоду, та як вона зодягнута, та які в неї бинди, який вінець на голові. І вже звичайна овечацька дівчина, яку доводилось бачити не раз, у твоїй уяві та в уяві інших дітей ставала красунею, зовсім не такою, як була досі, і всім кортіло угледіти, що з нею відбулось, яка ж вона на своєму весіллі. Ви тулились попід вікнами, намагаючися зазирнути в шибку, ловили кожне слово, сказане про молоду та молодого, і з кожною миттю все більше здавалося, що там, у хаті, зараз

не тільки співають, не тільки справляють весілля, а відбувається щось значно важливіше, потаємніше, і страшнуватو навіть було в сіни ступити, щоб ізвідти хоч однесеньким оком зазирнути, угледіти.

— Ну, — запитувала мати, коли, нарешті, повертався додому. — Бачив молоду? В чому ж була зодягнута? А хто в неї був за світилок? А молодий був славний? Хто грав на баяні? А родичі всі посходились? Що, й тобі перепав пиріжок із отробою?

Розпитувала, і в очах її світилась радість, змішана зі смутком. Наче мати тішилася з чужого щастя — і водночас журилася за чимось своїм, давнім. Той погляд материних очей ранив твоє серце, і ти не знав — розказувати про весілля, щоб матері полегшало, — чи змовчати, щоб не ятрити прихованого її болю... Пронизливо чистий, гіркий погляд...

— Аз ким же танцювала молода? З молодим чи й ще з кимось? Кажеш, і мати виходила в танок... Що, навіть стару бабу хлопці потягнули в коло?

Любила слухати, хто та з ким танцював, які пісні співались на весіллі. Але сама чомусь ніколи не ходила на такі гульбища, завжди сиділа в хаті. І, здавалося, з нетерпінням чекала твого повернення. Не для того, щоб дорікнути, посваритися — знала, куди запропастився. А просто хотіла вивідати про весілля. Мамо, хотілося звернутись до неї, а чого ж ви ніколи самі не подивитесь, не підете? Адже інші ходять, не обминають весіль, бо це ж так цікаво, радісно. А ви з хати ні ногою, самі й самі.

Ніколи не зважувався запитати, а вона ніколи не казала — ото хіба що був для тебе відповіддю материн погляд, у якому тиха радість обійнялася з журбою.

Розповідав матері про ті овечацькі весілля, про молодих, про боярів та світилок, про музикантів і шпаркі танці, та все-таки про один танок не

розказав, хоч уразив він найдужче. А чому не розказав? І сам не відаєш про причину, а тільки змовчав.

Пізнє було те весілля, вже й садки повідцвітали, хоч у колгоспі ще не всі польові роботи й закінчились. Людей посходилося небагато, і молодий з молодю почувалися, здається, так, наче не на своєму, а на чужому весіллі гуляли. І чого б то? Може, через те, що вже немолода дівка віддавалася за вдівця з трьома дітьми на сусіднє село? І гармошка начебто цигикала нещирим голосом, і бубон охкав так, ніби гнівався на когось.

Андрій Музичук, отой, на кого прийшла жінці похоронка, а він потім візьми й повернись додому живий та неушкоджений, стояв під повіткою, намагався розсмішити весільчан дотепами, проте вони не сміялись. Та раптом надокучив Андрієві Музичуку тоскний настрій — наче не дівку заміж віддають, а ховають чи поминки справляють. Притупнув ногою, притупнув другою, смикнув тітку, що огиналась, не хотіла танцювати, — і вже скоро вони повільно ходили в танці, й дядьків порожній рукав теліпався та розгойдувався так, ніби теж танцював, тільки танцював по-своєму. І, розвіваючись на всі боки, здавався п'яним, навіть п'янішим за самого дядька Музичука, що не заточувався, тримався рівно.

А потім закортіло танцювати Павлу Гречаному, який теж опинився на весіллі. Ну, Музичуку ще можна, бо в нього тільки руки нема, а як танцювати Гречаному, коли в нього замість ноги протез? Ніхто з жінок не пішов із ним, то дядько Павло сам надумався. Та тільки як? Став посеред подвір'я і, переставляючи протез, крутиться навколо своєї живої ноги, наче заведений, а то протезом притупує завзято, мовби когось б'є, мститься, зло зганяє. Кого бив дядько Павло — землю овечацьку? На кому він зло своє зганяв? А вже ж не на молодій та молодому, а вже ж не на односельцях.

Здавалося б, потанцювали трохи, збили оскому, та станьте до гурту, бо дивитись на вас жалко, в будь-кого пропаде охота йти в танок. Молодиця, яку ото підхопив Андрій Музичук, за віщось розгнівалася на

дядька, таки облишила, він сам зостався — і хоч би що! Сміявся, порожній рукав дядькового піджака розвіався, підскакував догори, опускався донизу — наче то Музичук танцював зі своїм підпилим рукавом, який залишався вірним дядькові в цьому дивному танці.

Молодий з молодю дивились-дивились, а потім до хати подались, похнюплено, важко, й тоді хтось із жінок крикнув, щоб гармоніст грати перестав, а дядьки перестали танцювати. Неширий голос гармошки схлипнув і вмовк. Павло Гречаний спинився — було в нього червоне й зле обличчя, а Музичук ще якусь хвилю водив у німому танці свій порожній рукав. Зрештою, й він спинився і вже не сміявся, й очі були схожі на дві перетлілі вуглини.

— Хай спробують молоді перетанцювати нас, — мовив Андрій Музичук похмуро. Й не осміхнувся, й ніхто в гурті не осміхнувся на його слова.

Чому ж ти не розказав своїй матері про те, як танцювали на весіллі Андрій Музичук і Павло Гречаний? Адже вона так любила слухати твої балачки про чужі весілля, про молодого й молоду, про всяку всячину! Чому не розказав, хоч та картина ще не один день яскраво увижалась тобі, пекла мозок і спохмурювала думки?

Пригадай — у старій, поточеній шашелем скрині лежало намисто. У прискринку лежало, серед різного мотлоху (кілька ґудзиків чудернацьких, які нікуди не можна було пришити; роговий гребінець із пощербленими зубами — пам'ять про бабу; заполоч, яскрава, свіжа, котра чекала на свій час). І коли мати відчиняла віко скрині, коли починала порпатися серед різного непотребу, то часто, траплялось, діставала оте старовинне намисто, котре залишилося від її матері, а тій — ще від когось. Діставала, перекидала з долоні в долоню барвисту його красу, й маленькі намистинки текли, мінилися, мов живі, мов кольорова вода. Далі крадькома приміряла намисто перед шматочком дзеркала і, застерігши твою увагу, ніяковіла по-молодому, по— дівочому й казала:

— От бачиш, яке славне. Це ж якби ти був дівчиною, то зносив би, а так хто зносить? Лежить у скрині, перекидається. Добре, хоч не линяє, не відцвітає, а то...

— Мамо, а ви самі носіть, — підказував не дуже сміливо.

— А-а, куди мені! Ще засміють. А як подумаю, то начебто й подарувати нема кому.

Ще якусь хвилю милувалась намистом, як воно живим сріблом, граючи мерехтливими барвами, переливається з долоні в долоню, а потім, зітхнувши, знову ховала до прискринка.

А ти з недавньої пори вже починав здогадуватись, кому б можна було подарувати намисто. Авжеж, навіщо йому лежати серед мотлоху, така краса не має пропадати, тонесенькі разки намиста здавалися б іще привабливішими, якби їх зодягнути, носити, хай би в кожній намистинці грало, розкошувало сонце... І почав здогадуватись, кому саме годилося їх подарувати ще до тієї okazji, як тітка Ярина принесла з ярмарку квітчасту хустку своїй Василянці, як Василянка прибігла тоді в обнові, мов промінь радісний.

І, коли матері не було вдома, відчинив скриню, дістав із прискринка старовинне намисто, котре враз наче обпекло твої долоні, і хутенько сховав до кишені. Умить сховав, ніби намиста злякався чи свого наміру. Перебіг дорогу, вскочив на обійстя тітки Ярини — і відчув, що вже нема недавньої відваги. Назад повернути, чи що? Так і вчинив би, та вийшла з сіней Василянка, побачила тебе — і всміхнулася, зрадивши.

Підійшов до неї, поліз рукою до кишені, й пальці, торкнувшись намиста, вогнем зайнялись. Чомусь не міг витягнути, не міг віддати Василянці, хоч недавно здавалося, що це так просто.

— Ходімо, — обізвався ти, ще не відаючи, як закінчиш думку, й гарячково міркуючи, як виправдати свій прихід. — Ходімо... ходімо по черешні... о, справді, ходімо по черешні!

І тобі полегшало, що зумів-таки викрутитись. Авжеж, чому б не піти по черешні, вже пора, вже, мабуть, доспіли — скільки їх росте у лісі, а як рясно цвіли навесні, ходімо, Василюк!

— А на нашій черешні ще зелені, — непевно мовила Василюк. — Я ниньки лазила, дивилась.

— У лісі раніше доспівають, ніж у садку, — гаряче мовив ти. — І лісові смачніші, бо дикі.

Василюк ще вагалася якусь мить, а потім таки згодилась. Бо їй кортіло черешень. Бо й вона думала, що лісові солодші за ті, що дозрівають по овечацьких садках.

І ви подались до лісу отією самою дорогою, по якій колись ходили до ставу дивитись на розквітлі вишні, — по межі, а потім поза городами. Тільки згодом звернули не до ставу, а праворуч, у поле: неподалік, за зеленою скатертю молодого збіжжя, темніли лісові дерева..

Ти раз у раз торкався разків, що лежали в кишені, й намистинки вже не пекли, не жалили в пучки, а наче ласкаво обігрівали, й тебе не переставало хвилювати їхнє тепло, що передавалось усьому тілу, що бентежило думки. І знову щасливо та радісно уявлялось, як прийдете в ліс, а в лісі вже не побоїшся дістати намисто з кишені й віддати Василюці. О, а чому б не прикинутись, що знайшов його на стежці чидесь коло мурашника? Так, спершу слід навмисно загубити, а потім уже знайти — і вдати, що вперше бачиш, що чуже...

Ліс дихнув на вас прохолодою, пахощами свіжого листя на деревах, задзвенів-защебетав пташиними голосами. Ступивши по піщаній стежці з

поля в ліс, ви якось одразу опинилися в іншому світі, і цей світ наче пильно приглядався до вас. Приглядався із-за кожного дерева, з-за кожного куща, ніби там ховалась химерна, чужа сила, що не спускала з вас некліпкого, холодного ока. А тому-то й обізвався ти мало не пошепки:

— Поминемо оту яружку, а там уже й черешні ростуть, торік ми туди ходили з хлопцями.

Василинка чудно так поглянула — чи то дивувалася з твого шепоту, чи, може, з виразу обличчя, — й ви звивистою стежкою подались до яружки, де тхнуло болотом, жабуринням та очеретом, а потім поміж кущів калини вийшли й до черешень.

Це були високі старі дерева, що пнулися до самісінького неба. Ви позадирали голови — на гіллі вже є спілі ягоди чи нема? Проте важко було серед густого листя розгледіти, усі ягідки здавались досягними.

— Ну, гайда, — сказала Василинка та й, обнявши дебелу черешню, сквапно полізла догори.

Ти підійшов до сусідньої, що була, мабуть, іще грубіша, обійняв руками та ногами, трохи проліз і... відчув, що ніколи не здерешся в таку височінь. Ну, хоч би до отієї гілляки, ну, хоч би до отого сучечка, а там би перепочив і...

Коли, нарешті, здерся, то на очах засяяли сльози щастя. І зовсім близько навпроти побачив Василинку — сиділа на гілляці, однією рукою обійнявши черешню, а другою зриваючи ягоди.

— Василинко! — покликав, щоб хоч подивилась. Глянула — були очі в неї глибокі та темні, наче достиглі дикі черешні. І світилась на їхньому денці таємниця, ніби Василинка здогадувалась, навіщо ти покликав її в ліс, ось-ось візьме й скаже... І ти відвернувся, уникаючи її погляду.

Серед черешень були й достиглі, хоч і не багато. По гіллі ви здирались усе вище, зрідка перемовляючись, — тут, на висоті, голоси видавались начебто чужими. І дивно було почуватись у морі листя, в його зеленому царстві, в черешневій прохолоді, що солодко пахла корою, глеєм, соком ягід. Строката птаха зненацька спурхнула мало не з-під рук, і така яскрава була, що чомусь подумалося про жар— птицю.

Глянув униз — і очам не повірив: під черешнею стояла геть зовсім сива бабуса з в'язкою палива на плечах. Де вона взялась? І зовсім не схожа на овечацьку, видно, з сусіднього села прийшла назбирати сушняку.

Мовчки дивилась на вас, а ви так само на неї. Ну, достеменно схожа на бабу-ягу, тільки чого б ото бабі-язі ходити з в'язочкою? Це ж у неї, мабуть, і костяна нога, авжеж, і десь поблизу стоїть хатка на курячій ніжці.

А може, й справді з сусіднього села, бо нічого не сказала вам, а, повернувшись, поспішно почимчикувала геть. Почекали, поки старенька зникла за деревами, й лиш тоді обізвалась Василянка:

— Наче злий дух, еге?

Знову рвали черешні, та вже почувались не так спокійно, як досі, раз у раз поглядали вниз, наче сподівалися — знову підійшла нечутно, дивиться мовчки.

А може, ось зараз вийняти з кишені намисто, кинути додола, а потім знайти й сказати Василю— ці, що загубив хтось? Позираючи на неї, чи не стежить, намацав намисто і вже хотів пальці розімкнути, впустити... І злякався в останню хвилину: загубиться між папороттю, не знайдеш, потім тільки шкодуватимеш.

Коли, наївшись та нарвавши черешень за пазухи, позлазили донизу, Василюнка мовила:

— Вже й додому пора, бо нерано.

Серце занило від хвилювання дивного. І, зважившись, спритно кинув намісто на діл. І коли Василюнка вже трохи підійшла, нагнувся над землею, взяв намісто і вдавано радісно закричав:

— А йди-но сюди, хутчій, я знайшов щось!

І, поки Василюнка підійшла, твоя відвага знову пропала, пальці самі зімкнулися в кулак, ховаючи намісто, й ти пробелькотів не своїм язиком:

— Ось тут... он там... гадюка проскочила... а може, й змія.

— Чого ж ти стоїш? — скрикнула Василюнка. — Гайда звідси.

Схопила тебе за руку, яка стискала намісто, й ви побігли поміж калини в яружку, сквапно поминули яружку — і вже ген-ген завидніло узлісся. Ти щось брехав про гадюку, схожу на довжелезний дрючок, і дедалі ставало совісніше, важче: обманюєш, а Василюнка й вірить. Ну, візьми розімкни долоню, віддай Василюнці намісто, яке взяв із собою аж до лісу, не бійся, боягузе.

Пройдете за оту вільху — і вже там... Ні, не за вільхою, бо дуже близько, а за тими ялинами... Чи найкраще в полі?.. Поминули вільху, поминули ялини, вже й на поле вийшли, а сила якась приборкала твою волю.

— Василюнко, — знову злетіло з язика, коли йшли через молоде збіжжя, коли до села наближались. — Василюнко...

— Що таке? — поглянула синьо-синьо, й тобі здалося, ніби здогадується про все. — Кличеш, а нічого не кажеш.

Але тобі знову замурувало вуста. Василюнка лише стелула плечима, дивуючись, а ти йшов слідом за нею і подумки говорив-говорив... І яка вона славна товаришка, й що ні з ким ти ніколи не дружитимеш, тільки з нею, що намісто віддаси тільки їй... ну, ось зараз... а якщо не зараз, то завтра чи післязавтра.

На сільській околиці спинилась — невже їй передались твої думки, невже? І страх полонив єство твоє, і дививсь на Василюнку винувано.

— За тиждень, — сказала, — дозріють усі черешні. Підемо?

— Підемо! — радісно зірвалося з твоїх уст. І відразу ж вирішив: знову візьмеш із собою до лісу намісто материне, навмисне загубиш, а потім покличеш Василюнку...

— Підемо, — ледь спохмурнівши, мовила Василюнка, — та тільки якщо завтра чи післязавтра не пообносять і зелені.

— Однаково підемо!

— А це ж чого? — підозріливе подивилась Василюнка. — Чого йти, коли все обірвуть?

— Хіба в лісі одна черешня? — знайшовся ти. — В гущавині знайдемо незачепану, я знаю!

Василюнка до своєї хати подалась, а ти до своєї. І щойно розійшлись, як почав себе картати за несміливість — уже здавалось, що можна було віддати їй намісто, можна, тільки слід було зважитись, та й, певно, Василюнка, здогадувалась про гостинець, бо очі були такі тямковиті, очікувальні. Даремно побоявся, даремно, бо Василюнка, мабуть,

сподівалась. Та нічого... Ось підете знову через кілька днів у ліс, тоді вже не злякаєшся. Але стільки ще чекати, поки черешні дозріють усі!

Та сталося так, що вдруге не пішли ви з Василинкою до лісу по черешні. І зосталося старовинне намисто лежати в прискринку, тривожачи твою уяву. Бо завжди, коли бачив тонкі барвисті разки, неодмінно думалось про Василинку, згадувалось, як ходили удвох до лісу, рвали черешні, як підійшла крадькома сива баба з в'язочкою палива, й ви полякались, бо схожа була на ягу. І вже не картав себе, що не віддав намисто Василянці, а тільки дивувався: й чому не осмілювався, чому забракло відваги? Адже це так просто — вийми з кишені, простягни, Василянка візьме і, вдячна та вражена несподіваним гостинцем, зацвіте усмішкою... Лежало намисто в прискринку серед різного непотребу й нагадувало про Василянку, й серце завмирало чомусь... Чому?

У Тизунів здохла корова. Звали Сорокою, бо ряба була — великі чорні та білі плями. Чутка пролетіла по Овечачому швидко, мов огонь по сухій соломі. А чого здохла? Хто відає! Може, цвях проковтнула чи ще якусь хворобу з'їла. Ледь прителіпалась додому, і вже нічим їй не могли зарадити. Найбільше дивувало, що не могла зарадити стара Тизуниха, яку в селі мали чи не за відьму.

А може, на її вроки хтось мав свої вроки, ще сильніші?

Таки не вірилось — у Тизунів здохла корова!

Якби ж устигли дорізати, тоді б хоч м'ясо зосталось.

А так дорізати не встигли, бо Максима якраз не було вдома, — пропала і корова, і м'ясо! Отаке горе, отака біда! І, звісно, підстерегли тоді, коли ніхто не чекав.

Ти надивився усякого лиха, але такого бачити не випадало. Не випадало ще бачити, як за коровою плачуть, мов за дорогим небіжчиком — батьком чи матір'ю.

На грабарці, запряженій однокінь, Максим Тизунь віз свою годувальницю на скотомогильник. Сорока була прикрита дір'явими рогожками, солом'яними матами, і все-таки стирчали вбік, наче дрючки, дві її ноги в чорних панчохах. За грабаркою йшла стара Тизуниха і, заламуючи руки, лементувала та голосила:

— Ой боженьку, й чого так тяжко покарав нас, чого скривдив так безвинно? Була ж нам корівчина за рідну душу, мали до кого притулитись, а тепер до кого притулимось? Кому ж я тепер нарву трави на межі, кому пійла зготую, бурячків накришу, до кого добрим словом обізвусь? Ой лишенько-горенько, де ж я того молочка тепер візьму, щоб самій закропитися, щоб напоїти Максима, як із роботи прийде? І де та біда взялась на нашу голову? Хай би йшла на пущі-провалля, хай би до людей забула дорогу, бо хіба натерпілись мало, хіба не намучились?

Стара Тизуниха так ревно голосила, що твоє серце заболіло, занило. Люди, що повиходили до воріт, супились, проводжаючи грабарку сумними поглядами.

— Чи я для тебе шкодувала сінця, чи я тебе свіжою водичкою не напувала, чи я не вставала до тебе опівночі, як до рідної дитини...

Страшно було слухати бабине голосіння по здохлій корові. Наче й справді по живому відрізали старій Тизунисі її зболену душу. Та, мабуть, кожне заплакало б по такій корові — кращої не знайдеш на все Овечаче.

Якийсь час ти йшов слідом за грабаркою й спинився лише на околиці... Максим Тизунь, згорбившись, посмикував віжки, а баба не переставала бідкатись — і поступово голосок її слабенький тихішав, наче звірювався, аж поки зовсім пропав.

Одвозили дід і баба свою корову в ті глиняники, в які ще зовсім недавно хлоп'ячим гуртом ходили ви по вощину, а старий Максим прибіг, насварився, бо могли ж ви й підірватись там — ото скуштували б меду диких бджіл...

Хмарка невелика — ну, завбільшки з оту хустку святкову, яку тітка Ярина купила для Василя. Невеличка, біла, пухнаста, а ти ж дивись — дрібнесенькими перлами дощу сипнула. Наче сіяла їх — на щоку твою, на підставлену долоню. Краплі падали, розбивались, ти ловив їх ротом, відчуваючи, які вони теплі й солодкі. Таки солодкі, бо які ж можуть бути в сліпий дощ, при ясному сонці?

Не ховаєшся до хати, бо знаєш: коли намочить отакий теплий дощ, то добре ростимеш. І спершу стоїш на подвір'ї, серед срібного дощового мерехтіння, далі виходиш на шлях, простуєш із задертою головою — хай падають дощинки на чоло, на брови, на губи. Далі опиняєшся на вигоні, тут начебто погустішало похапливе переморгування — переблискування краплин, проте вони ще не припустили — так, щоб перетворитись на довгі замашні хворостини, що хутко летять із небес, наче прагнуть настобати дерева, хати, людей. Бігаєш по вигону серед чистого краплеплину, ловиш губами, підставляєш обличчя, смієшся — не переставай, дощику, лийся, сйай вогкими своїми вогниками. Бо хочеться рости, набиратися сили, мужніти.

Та як почався — так і перестав сліпий дощик, і знову небо висвічує блакиттю, ще чистішою, ніж доти. Усе вмилось, покращало, помолоділо. І над селом — веселка!

Несправжніми, неземними барвами грає веселка. Такі її барви легкі, такі золотисто-ніжні, що дивився б і дивився б. Кажуть, що своїми крилами, опущеними донизу, веселка набирає воду з річок і ставів. Як же вона набирає?

Стоїть ген-ген, над Овечачим, над усеньким світом веселка, і вся земля під живим усміхом веселки здається ще вродливішою, ще привабливішою. А може, то не звичайна веселка, а широкі ворота в далекі світи?.. І не тільки в далекі світи, а й у завтрашній день, у завтрашнє щастя?

Мерехтить веселка, вабить і, вбираючи душею барви її, поволеньки ступаєш по вигону. Йдеш, ніби й справді намірився дійти до веселки, що нап'ялась над землею, пройти під її саявом чарівним — у майбутнє незвідане, кличне, в будучину.

— Нині день — як море, — каже мати, повернувшись увечері з поля. Лице її потемніло від спеки, а в очах, ніби степове марево, цвіте втома. Від неї пахне полином, чебрецем, а також волошками й маками та ще сокирками. Та й чому б не пахнути цим квітам, коли мати тримає в руках величезний сніпок і волошок, і маків, і сокирок.

— А як же ти тут, господарю мій, управлявся? Хата нікуди не втекла під твоїм наглядом? І город на місці, й ворота, і садок?

Так за цілий день скучиш за материним голосом, що зараз він звучить тобі, як пісня, — слухав би й слухав, убираючи в душу, бо так від нього солодко, так добре. А ще скучив за поглядом добрих материних очей. Ніби на гречаному меду настояний той погляд, чи не до самого серця проникає, до найглибших тайників.

— Інші жінки несуть додому якийсь бур'янець для худібки, а я ось цілий сніпок нарвала... Й навіщо? Несу, а самій соромно, що така нерозумна.

Кладе ту барвисту духмяність під хатою, а сама ноги мие криничною водою, руки, — і в надвечірньому сонці вогкі литки її світяться гарячою міддю. Й так само розпеченою міддю горить змите водою обличчя.

А ти вже коло квітів. Сокирки перебакирили голівки, волошки ласкаво поглядають, а маки дивляться широко розплющеними очима, ніби хочуть запитати: і навіщо тільки зірвали їх, знівечили красу? Узяв той сніпок, поставив у відро з водою — хай п'ють, хай не в'януть.

А потім висмикнув одну волошку, другу, третю, сплітати почав у вінок. Поміж волошок маки заплум'яніли, біля маків сокирки зазоріли. Не спам'ятався, як і вінок зв'язав — у таких інколи дівчата повертаються з поля.

Покрадьки підійшов до матері, наклав їй на голову і засміявся. А мати випросталась, поглянула зачудовано — чого, мовляв, ворохобишся? Була у вінку і краща, й молодша. И начебто на матір не схожа, бо кожна з квіток передавала їй свою вроду.

Мати зняла вінок з голови, оглянула невдоволе— но.

— Еге ж, такій молоденькій чередничці, як я, і носити. І вигадав химерне.

— Та походіть трохи у вінку, вам так славно.

— Куди вже краще, — буркнула мати, хоч у голосі й не почулось гніву.

Якусь мить потримала вінок у руках, не відаючи, що з ним чинити, а потім... А потім — неквапливим і нібито невмілим, незграбним рухом — наклала вінок на голову. А наклавши, позирнула на тебе і винувато, і сором'язливо. Й тобі здалося, що вона зараз ось-таки передумає, зніме.

Проте зосталась у вінку, так і поралась. Забула чи передумала знімати. Гарно їй було, наче веселка зійшла довкола голови. А ти ходив слідом за матір'ю, дивувався з її вроди, не міг надивитись!

— А ви щодня приходьте з поля у вінку!

— Отакої! Та з мене сміятиметься кожне, пальцем показуватиме!

І зняла, й почепила на цвяшку коло вікна. И переінакшилась без вінка — чи то від задуми видавалася старшою, чи то від утоми. І ти вже неосмілився зняти з цвяшка вінок, зв'язаний з польових квітів, і знову накласти на материну голову.

Вранці вийшов надвір, глянув — стоять у відрі квіти, палахкотять червоними та синіми вогнями. Пелюстки не зів'яли, а, здається, ще дужче порозпускались. Припав до їхнього нуртовиська обличчям, і тобі солодко запахло полем, полиновим безмежжям.

А той віночок, почеплений матір'ю коло вікна, засох. І ще довго висів, нагадуючи щасливий, незвичайний вечір, коли неньчина голова мовби увібралась у веселку, в якій живими барвами сяяли волошки, сокирки, маки.

...Ступив у сіни — птаха якась пурхнула, забила у куток. Та вмить зачинив двері, і, поки очі звикали до сінешньої темряви (після яскравого сонячного світла), птаха перелетіла з одного кутка в другий, а далі вдарила грудьми в крихітну шибочку над дверима. Завбільшки з долоньку шибочка, в павутинні, в пилюці.

Та хутенько переставив драбину, ногами на щабель — і вже пташка б'ється в твоїх руках, і вже відчуваєш шпичакуваті пазурці на лапках і шорсткі крильцята.

Вийшов надвір — ластівка!

— Та не бійся, — казав до неї, — не бійся, ластівонько...

А ластівонька, видно, таки боялась — у маленьких її оченятках мерехтів сивий переляк. І лапки стовбурчились, мовби неживі, і тільки її легеньке напружилося, задерев'яніло.

— Відпущу, не бійся, зовсім я не страшний, а добрий. Проте ластівка нічого, мабуть, не тямила з твоїх речей, вона жадала волі. Та щось тобі заважало отак зразу взяти й відпустити пташку. Хотів надивитись на неї. Хотів потримати в долонях. А може, звикне? Побачить, що не замишляєш лихого, та й звикне? Й навіть усміхнувся їй — ну, ластівонько, ти ж маєш відчувати, хто твій вірний друг.

Пішов із нею на город, наче показував, яка то росте картопля, цибуля, морква, які соняшники попідростали. У садок із нею навідався — вже дозрівали вишні, ягоди, ледь-ледь рожевіли, позапалювані з одного боку... Вже не боїшся, ластівко?

Василинка поверталася зі школи, й ти зрадів, що маєш чим похвастатись. Василинка вислухала, як ластівка потрапила до твоїх рук, і поспитала:

— А чого ти носишся з нею, як чорт із грішною душею?

Ти став виправдуватись, що не мучиш пташку — город показав, садок показав, ось зараз даси поїсти, попити...

— Їй твій город потрібен! — розгнівалась несподівано Василинка. — Він її напоїть! Чи вона сама не нап'ється? А ти подумав про те, що вона, може, гніздечко десь в'є? А може, й звилала, кладе яєчка? А чи висиджує пташенят? Подумав? Дивись, виривається з твоїх рук, а ти не пускаєш? Відпусти, хай летить!

Звісно, правду казала Василинка, та ти чомусь не поспішав випускати ластівку. Тоді Василинка раптово смикнула тебе за руку, долоні розімкнулись — і ластівка, замиготівши гострими крильми, ринулась у білий світ. І ти навіть зрадів, що птаха так спритно полетіла, що ти й справді не заподіяв їй нічого лихого.

— Ех ти, — докірливо сказала Василинка, — пташок мучиш!

І пішла додому. Й коли зникла, то занепокоївся: це ж вона розгнівалася, бо думає, що неспроста зловив ластівку, неспроста не відпускав. І як довести, що помиляється? Просто хотів заприятелювати з ластівкою, а може, й приручити. Ще не бувало, щоб ти пташок у неволі мучив, щоб знущався з тварин. І вже здавалося, що завдав прикрощів не так ластівці, як Василинці. А коли тепер і на поріг не пустить, не захоче дружити з тобою? І напоумило ж тебе зачинити двері, ловити пташку, що залетіла в сіни!

По шляху никав, очікуючи, щоб Василюнка вийшла у двір. А вона, видно, стежила за тобою у вікно, бо довго не появлялась. Нарешті вийшла — двоє відер у руках, коромисло.

— Ходімо до ставу, — поклікала, — наберемо води м'якої, бо мати загадала прання.

Як було не послухатись, не зрадіти! Йшов коло Василюнки, заглядав їй в очі й лише про одне думав: чи не гнівається? Та, мабуть, не гнівалась, і тобі відлягло, і вже ладен був піти з Василюнкою на край світу — тільки б чути її голос, бачити, як погойдуються, в'юнячись, тонесенькі пасемка її волосся, ніби течуть, ніби горять на сонці.

І раптом здалося, що над головою пролетіла саме ота ластівка, яку ти недавно тримав у руках. І ти зрадів їй, мов рідній. Добре, що з нею нічого не сталося. Добре, що вільно ширяє в повітрі. Добре, що не має зла на тебе.

Літай, ластівко, щасливого тобі ширяння!

І треба ж таке: наснилось уночі, що літаєш із ластівками! І так стрімко, то догори зринаючи, то додолу опускаючись, мало грудьми зеленої трави не торкаючись! Солодко замре серце, коли піднесешся в самісіньке небо, і холодний ляк пойме всього, коли з висоти падаєш, розставивши руки, а над землею ніби хвиля підхоплює, не дає впасти,

знову підносить. І не сам літав, а з ластівками, ціла хмара літала з тобою, щебечучи-співаючи.

І ще наснилось, що прилетів до своєї хати, сів на яблуню, сидиш. І так тобі кортить на людину знову обернутись, а не можеш, бо не знаєш чарівного слова. І тут вийшла мати на подвір'я, ти защебетав до неї, а вона стала, слухає, тільки нічого, видно, не тямить. Бо що втямиш у ластів'яному співі!

Гірко стало уві сні, бо здалося, що тебе назавжди обернуто на ластівку, так і літатимеш, так ніколи й не побалакаєш із рідною матір'ю. І хотілось тобі заплакати і з тієї розпуки — хто з тебе так зле пожартував? О, повернулась мати, геть пішла, вже не дивиться на яблуню, де ти ластівкою сидиш на гіллі.

І ти злякався, а що, коли зовсім піде? А що, коли так і зостанешся ластівкою? І тоді напружився і, розімкнувши німі вуста, простогнав над силу: "Мамо!"

І прокинувся. І ще якусь мить здавався собі ластівкою — отією, що залетіла вчора була до сіней. І лише згодом оговтався, зрозумівши: примарилось, приверзлось уві сні.

Маючи в усьому тілі легке, щасливе відчуття недавнього польоту, подумав: то, мабуть, ластівка наворожила, вона такий сон накликала, бо хто ж іще.

Пригадай — неподалік синіє ліс, над яким розпеченою діжею горить низьке сонце. У лузі, що прослався коло боліт, стелеться синенький димок. Нема вітру, тиша, спека, і димок пеленою тоненькою тремтить над лугом і не тане. Хвильки його супокійні якраз сягають тобі грудей. А чим пахнуть? Пахнуть згорілою вербою, бур'яном.

А під прозорими хвильками синього диму прослались непорушні хвилі покосів. Де вже ледь-ледь прив'яли, а де ще зовсім свіжі, з них стирчать стяті квітки, понаставляли білі, жовті, рожеві голівки. Ще начебто цвітуть, не втратили своєї краси, а вже непорушні, неживі, і цвіт їхній уже засихає, тьмяніють барви.

Хто з косарів додому подався, до родини, а деякі й позоставались. Бо ж принесли з собою трохи картоплі, цибулі, крупи, шматок сала лишився в когось після обіду — чом не зварити юшки? Не зовсім косарська вийде юшка, та все-таки краще такої скуштувати в лузі коло багаття, ніж ніякої.

Мати твоя чистить картоплю, а ти вже давно назбирав палива для вогнища і тепер ходиш, наче плаваєш, у синьому димку, що прослався над лугом, ген, понад болотом, стоїть лелека на одній нозі, пильно-пильно дивиться перед собою. Потім опустил ногу, раз чи двічі ступив уперед, знову задер, стоїть на одній. Мабуть, жабу хоче зловити на вечерю, тому й заклопотаний такий.

Ти крадькома підходиш усе ближче до лелеки. Вже помітив тебе чи ще ні? Злякається чи не злякається? Коли ж, нарешті, зірветься й полетить?

Лелека, мабуть, і не думає злітати. Вже помітив, що підкрадаєшся до нього, то на тонких високих ніжках ступив у лепеху, яка росла на болоті, а потім на латочці води опинився — стоїть на гладенькому, мов на склі. Знає, що не підступишся по драговинні, знову пильно дивиться перед собою.

— Ого-го-го! — кричиш якомога дужче.

Лелека стрельнув догори червоним дзьобом, і шия в нього здригнулась так, наче ковтав жабу. Ти знову крикнув — і самотній

лелека, напружившись, змахнув крильми, важко злітаючи над зеленим болотом.

А тобі тільки й треба було — подивитись, як лелека летить, як широкі крила самі несуть таку велику птицю. Ось уже вгорі, ось уже легко плине, вільно, навіть крильми, здається, не помагаючи собі. Куди ж він — до ставу зверне чи подасться на лісові озера? Покружляй, лелеко, над лугом, політай у синьому небі, поплавай у вишині, бо так солодко дивитись на твій політ!

Не послухався — пружно полинув до лісу, зменшуючись на відстані, танучи...

Сонце сховалося за обрієм, шлючи догори снопи гарячого проміння. Хмари жаріють багрянцем, кожна тліє, полум'яніє. А понад хмарами розливається безмежжя зеленкуватого саява, що залляло опуклість неба, вистояється, гускне. Повітря духмяне, тепле, та від скошеної трави вже чується холодок — м'який, ніжний.

Ідеш до вогнища, дивлячись у небо. Зводиться високе-високе, що й думкою не годен виміряти його глибінь. Аж страшно стає. От поки дивишся під ноги, поки бачиш луг, покоси, ліс, то почувашся спокійно. А починаєш поглядом блукати в піднебессі й ген-ген вище, як стає лякливо, мовби зазираєш у заказане.

Дядьки вже вечеряють, а поміж них дві молодиці та твоя мати — жінки теж за косарів. Свіжа страва пахне так збудливо, що в тебе тече слина. І хліб у косарських руках пахне так, як, здається, ще ніколи не пах. Щоб не дивитись голодними очима на їдців, одвертаєшся до багаття, порпаєшся галузиною в попелі, галузина затліває з кінчика, курить сивою цівочкою.

Мати похапцем доїдає зі своєї миски, хутенько насипає — на, молодий косарю, їж, бо захляв, наморився. І ти, давлячись гарячою

юшкою, аж сльози виступають на очах, вдячний матері за її піклування, за доброту.

Поблизу лежать коси — чиє жало синіє, чиє сивіє. І різко чується сік зрізаної трави. Цілий день чувся його запах, а ввечері він якийсь особливий — густіший, хмільніший, навіть перебиває смак страви, що дихає тобі в обличчя парюю і димком.

Ловиш на собі материн погляд — ясно так дивиться, добре, а тобі здається, що не бачить, бо думає про інше. Про що вона думає, де витає мислю?

Зводиш голову — летять од лісу троє лелек, і серед них, мабуть, отой, якого ти нагнав. Покружляли над болотом і посідали, тільки не з цього боку, а з протилежного. Ех, шкода, це ж тепер не швидко добіжиш до них. Коло примерклого багаття точиться некваплива бесіда — кожне докидає до її повільного вогню по слову, по двоє. Хтось пожартує, і тоді ледь-ледь спалахнуть встомлені обличчя, ніби зачепило їх крило раннього досвітку. І ти крадькома стежиш за тими усмішками, намагаєшся розгадати їхню таємницю. Бо чому людина кращає, коли всміхається? Чому кращає, коли добра, лагідна?

Пахне луг... То вечірній туманець повився над покосами чи й досі висить димок від багаття? Благеньким напиналом напнувся над усеньким лугом, а отам, коло лісу, начебто густіший і темніший. А де лелеки, що прилетіли на болото? Вдивляєшся поміж кущів, поміж осоки — ніде не видно, тільки вечірні сутінки.

А луг пахне дедалі сильніше, і груди не в змозі вмістити, увібрати всю його терпку свіжість, бо замалі. Дихаєш і наче оновлюєшся, вдруге народжуєшся.

Коли збираєтесь додому, ще раз дивишся на болото — нема лелек. Мабуть, поки вечеряв, то познімались і полетіли на лісові озера. Або до

гнізд своїх уже порозлітались, бо пора, пора... Тихо в лузі, уже й димок розсмоктався, тільки туманець сивіє.

З матір'ю повертаєтесь до села. Намагаєшся ступати босими ногами по стежці, бо трава постуденіла, наче від роси. Бліденькі зірочки, мов розсипані білі равлики, лежать на небесній скатертині. Скільки їх? Уже й не полічиш... О, ще одна зайнялась, а досі ж не було. І як вони займаються? От не було, не було, і раптом з'явилась нізвідки. Чудно та й годі.

— Мамо, а на зорях теж є життя? — озиваєшся якимось несподівано й для себе.

Мати якусь мить мовчить, ніби не почула, а потім відказує:

— На зорях?

— Авжеж!

— Звідки мені те відати?

— А Василиці вчителька говорила, що там є життя.

— Вчителька говорила Василиці? Значить, хтось був, раз кажуть.

— А яке ж воно там життя на зорях?

— Хіба яке має бути? Таке, як у нас.

— І села там є, і люди, і ліси?

— Мабуть, є, коли вчителька говорить.

Вірив матері — й не вірив. Бо важко було повірити, що й справді на отій маленькій зірочці, яка мерехтить блідим промінням, є село, схоже на Овечаче, є такий луг, з якого ви оце повертаєтесь. І, можливо, є такий самий хлопчик, що в цю вечірню пору йде зі своєю матір'ю додому, дивиться в зоряне небо... А що, коли ось зараз він уявляє тебе, далекого, невідомого?

І чудно, і страшно стало, що таке може бути. І вже наказав собі дивитись під ноги, на стежку, бо спіткнувся раз і вдруге.

Тут мати обернулась і поспитала:

— Василянка говорила про зорі?

— Ага, ми колись по жар ходили, от вона й сказала.

— Дивно, — роздумливо обізвалась мати. — Звідки люди все знають? Може, й правда.

І вже мовчки йшли обоє, наче прилучились до великої таємниці й тепер обережно несли її в своїх серцях. Теплий вечір, мабуть, здогадувався про ваш настрій, бо хоч би вітерцем дмухнув, хоч би чим-небудь порушив лад ваших думок...

Тупіт копит попід хатою, ніби скаче не один кінь, а табун. І якась раптова сила підхоплює, виносить на подвір'я, жене за ворота — подивитись на верхівця, на коня. А вони в хмарі куряви вже ген-ген видніють, скоро й зникли за деревами і хатами. Зникли, а ти все ще стоїш, дивишся услід і маєш таке відчуття, ніби самому пощастило проїхатись верхи.

Гнідий кінь довго мріє перед твоїми очима, і постать верхівця не зникає. Мана, та й годі, і хто тільки насилає таке навождення?

Усі в Овечачому добре знають і коня гнідого, і верхівця. Гнідого коня звати Диким, він справді злий, норовистий — не підступайся, бо якщо ногою не хвицне, то вкусить. Дика вдача, непокорена. А їздить на гнідому коні сам голова колгоспу Семен Сухорада. І вже помічено: коли повільно тюпає, то, значить, добрий настрій, бо діла гарні. А коли полетів, прикусивши нижню губу, то, знайте, гнів його погнав, якісь нелади.

Семен Сухорада сам і доглядає коня. А на возі їздити не любить, хіба що в район вибирається, то ладнає стареньку бричку з поламаними ресорами.

— Ото Дикий — якраз і по мені, — каже іноді Семен Сухорада, й очі його звужуються, мов щілинки. — А думаєте, чого він мене підпускає? Бо чує, що в нас однакова вдача, що вдвох не заскучаємо.

Сухорада завжди в галіфе — пішки чи на коні. Й до зеленої гімнастерки приколото безліч медалей, бо чимало заробив нагород на фронті. Воно й не дивно — завзятий, відважний. Не дивно, що й у село невшкоджений вернувся. Бо, мабуть, на таких ще ніхто не придумав ніякої погибелі.

Коли на коні летить, видзвонюють-вибалакують медалі, які Сухорада ніколи не знімає. Дзвін медалей летить по селу, мов пташина зграя. І не одне вийде з хати, щоб подивитись на голову. Чи від роботи в господарстві відірветься, стежить — славно їде Сухорада, любо-дорого поглянути на чоловіка. Розгодинюються в людей обличчя, веселішають очі.

Та є один чоловік у селі, що заздро дивиться на Сухораду, коли той хвацько женеться на коні, сидячи в сідлі чіпким шулікою. І той чоловік — Павло Гречаний. Віспуватий соняшник його лиця тоді тьмяніє, наче в кожній віспинці гніздиться сутінок. І стискує пальці в кулаки, ніби сам ухопився за гриву чи за вуздечку, ніби то він сам летить по овечацькій дорозі.

Зітхає, отямлюючись, бо стоїть коло ворітцят, лише дивиться вслід верхівцю.

Буває, не тільки з хати вискочиш, а й услід кинешся, ніби хочеш не тільки наздогнати, а й випередити гнідого. Бо таку силу чуєш у собі. Силу, що кидає тебе вперед, жене на крилах стрімких, несамовитих.

Та куди тобі догнати Семена Сухораду, коли в нього не кінь, а грім, і називається той грім — Диким.

Спиняєшся, стоїш, хоч сила та, що гнала тебе вперед, ще не вгамувалась, іще підштовхує, а ноги так і тремтять, ось-ось мимоволі понесуть знову.

Дядьку Семене, хочеться крикнути навздогін, ну ж, дядьку Семене!

Уже й не видно його, тільки й досі ніби чується тупотіння кінських копит, ще й досі у вухах лунає дзенькіт медалей, немов пролетіла-прощebetала пташина зграя. Ех, тобі б такі медалі на груди, тобі б такого коня!

Повертаєшся додому, а на горбку, біля своєї хати, стоїть і досі Павло Гречаний, дивиться на село, на дорогу... Що він бачить сумними своїми очима?

Ніде, мабуть, не буває так добре, як на городі.

Ляжеш коло грядок на гарячу землю горілиць, лежиш, дивлячись у небо, і така довкола тиша, наче ти zostався сам-самісінький на все Овечаче, на всю землю. О, півень загорлав сурмисто, порушивши твою самотність, а потім знову западає тиша... Лиш здалеку дзвенить щось, мов тонесенька струна, поближчав той дзвін — повільно летить джміль, бахматий, золотистий. І коли приглянутись уважніше, то страшний. І звук

його польоту погрозливий... О, зник, тепер знову тиша, безмовна, безголоса.

І прислухаєшся, як вона пахне. Пахне сухою землею, на якій лежиш, а також сонячним промінням. А ще картоплинням, і зовсім одмінно — гарбузинням, і ще відмінніше — листячком молодесенької моркви. І коли повернути голову трохи вбік, то якось так вогко й наче глухувато пахне гудинням огірків, та ще прив'ялим огірчаним цвітом, та ще пуп'янками. Отак би й лежав і принохувався — ось духом квасолі чути, лишень її листячком, а ось і ароматом бурякової гички заструмувало, ось долинув дух лободи, березки. Солодко так запахла розквітла березка — медянисто, ніжно, залоскотало і в носі, і в горлі.

Припадеш вухом до землі й починаєш прислухатись: а що ж там діється в чорній глибині, де завжди морок, де ніч глупа, куди сонце не проникає. І думається про картоплю, квасолю, буряки, що, посаджені в землю, ростуть, тягнуться до сонця, — й чому воно так? Чому картопля родить бульби, а буряк — такий великий коренеплід? Чому з однієї соняшникової насінинки виходить тьма-тьмуца зернят, чому одна квасолина дає стільки стручків, чому на одному стебельці розсади визріває так багато помідорів?

Притулився вухом до землі, ніби сподіваєшся від неї на відповідь, а вона мовчить, не озивається, не видає жодної своєї таємниці. А може, вона й відповідає, тільки ти не годен утямкувати її мову? І напружуєш слух, аж заплющуєшся — жодного звуку. Нишкне земля в німому чорному мовчанні. Хоч би крота почути, як він повзе по ходах-переходах, по норі своїй, — не чути!

Ламаєш картопляний цвіт, відриваєш одну пелюстину, другу, — мовчать!

Зводишся і заглядаєш у розквітле обличчя соняшника, ніби хочеш у його усмішці прочитати відповідь. Соняшник світить променисто і, мабуть, щось каже своєю усмішкою, тільки візьми втям її!

Але ж, мабуть, хтось розуміє?

Хто?

Самі соняшники розуміють чи картопля? Огірки? Кукурудза? А може, ластівки? А може, ранковий вітер, що будить соняшники після нічного сну?

Стоїш посеред городу, задумався. І вже не просто серед городньої зелені, а у вирі таємниць, що оточують тебе своїми стеблами, листям, чутливими вусиками, гудинням, цвітом, розмаїтими запахами. І коли підносиш ногу, щоб вийти з городу, то пильно дивишся вниз, щоб не наступити на живу рослину.

Бо вони й справді таки живі, ти в цьому щойно переконався — до якогось чудного остраху, до холодку в грудях.

Поволеньки ступаєш по стежці, й тобі здається, що всі вони за тобою дивляться, підглядають — і соняшники, й гарбузи. Боїшся необережно зачепити їх, боїшся тих поглядів, бо не розумієш. О, нарешті вже вискочив на подвір'я!

А потім іще довго стоїш і дивишся на барвисту повінь городню...

Пополудні завітала Василюк. А що спечної години закуталась у свою святкову хустку, а що обличчя її розквітало тими самими барвами, які пишно полум'яніли на хустці, тобі подумалось: мабуть, добре щось сталося.

— Чого це ти вирядилась, як на май чи на великодню неділю? — запитав.

— Бо вирядилась, — відказала Василинка з викликом. — А що, не можна?

— Та можна... Тільки ж і кури сміятимуться, що з доброго дива...

— От і не сміятимуться! — запально відказала.

— Чого ж ти?

Василинка посмутнішала враз. Щойно радістю проміnilась, аж у хаті від її радості розвиднілось, а це вже посмутніла — і в хаті насурмонилось.

— Хіба я тобі не подобаюсь у хустці? Я задля тебе зодягла...

Дивився на неї — і слова не міг мовити: Василинка закуталася в обнову задля тебе! І сама зізналась, і навіть не почервоніла. Васи́лінко, невже це правда? Васи́лінко, славно тобі, славно, подобаєшся, дуже подобаєшся.

— Ось тобі, — мовила Василинка, — візьми.

І, розімкнувши пальці, простягла червоноармійську зірочку п'ятикутну. Один її ріжок був ледь-ледь надщерблений, червона емаль потріскалась.

— Бери, — сказала Василинка. — Це батькова зірочка. Я берегла-берегла, а тепер віддаю тобі. Тільки ж дивися бережи. Гаразд?

— Гаразд, — мовив ти, нічого не тямлячи. — А навіщо віддаєш? Це ж пам'ять про батька.

— Хай... Бери.

Слухняно взяв червону зірочку, усвідомлюючи, який цінний подарунок дає тобі Василюнка. Кров'ю калиноюю сяяла зірочка на долоні й пекла, здається, так, наче була гаряча... Звів погляд на Василюнку — хай скаже, чому в святкову обнову зодя— глась у таку спеку, навіщо дарує зірочку. Адже найдорожче віддає, пам'ять про батька.

— Виїжджаємо, — обізвалась Василюнка, сяйнувши пекучими волошками.

— Куди? — само злетіло.

— Виїжджаємо, — повторила Василюнка, — назавжди з Овечачого. Мати і я...

— Чого? — не міг утямити. І все здавалося, наче жартує вона. Бо чого виїжджати з Овечачого, та ще назавжди, коли народилась тут, ходить до школи.

— Мати заміж віддається, — сказала. — На сусіднє село. То й мене забирає з собою. А як я не поїду, коли вона мати моя рідна? Сама не зостанусь.

— А хата? Зоставайся, — казав. — Або до нас переходь. Ти ж колись хотіла.

— То колись!.. Хату продамо, чужі там житимуть.

Ніяк не міг повірити, що через дорогу від вас поселяться чужі люди, що на знайомому подвір'ї не побачиш Василюнки, що не навідається до тебе, не підете більше ні до ставу подивитись, як цвітуть вишні дикі, ні по черешні в ліс... І поступово сповнювався ненавистю до тітки Ярини. Це

вона в усьому винувата! Бо якби не віддавалася заміж на сусіднє село, то й Василюк нікуди б не їхала.

— А моя мати нікого не хоче, — буркнув ти. — Нащо їй ті приймаки!

— Моя невгомна, — суплячися, сказала Василюк. — Вона така, що собі пару знайде. Або нині, або завтра... Вона така.

— Чи їй в Овечачому зле? От я ніколи б звідси не поїхав!

— То ти, а то моя мати. Підманула того чоловіка — і вже не відступиться.

— Він тобі за батька буде?

— Не знаю, — непевно мовила Василюк.

— Й навіщо ото матері чужий чоловік? Якби хоч родич або хтось близький.

Василюк засміялась ураз:

— Чудний! Нічого ти не тямиш. Мати каже, що жінка ще може прожити без чоловіка, а от чоловік без жінки не годен.

— Щоб їсти варила? Латала, прала?

— А ти думав! Жінка сама себе обійде й догляне, а чоловік до жіночої роботи не зугарен, він тільки до чоловічої.

— І чого ото є чоловіча робота і є жіноча робота? І хто поділив?

— А самі чоловіки та жінки, либонь, і поділили. Дорослі багато навігадували всякої всячини.

— Я, Василюк, ніколи женитись не буду...

— Ти не журись, мати навідуватиметься в Овечаче, і я навідуватимусь. Бери батькову зірочку, бо я не хочу її везти з собою... Не хочу, щоб там бачили... Як прийду в Овечаче, то ти мені зірочку й покажеш, добре?

— Добре, — згодився, відчуваючи, що червона зірка не перестає пекти долоню. — Покажу.

Ти здогадувався, чому Василюк дарує таку цінність, а не бере з собою на чуже село. Мабуть, не хоче, щоб вітчим бачив. Або чужі хлопці не відібрали. А тому ще глибше починав усвідомлювати, що конче мусиш узяти цей п'ятикутний вогник із надщербленим ріжком, мусиш свято шанувати.

— Добре, — ще раз повторив. — Сховаю і нікому не показуватиму. Тільки тобі, коли навідаєшся.

Василюк пішла, а ти все ще розглядав зірочку, не давала спокою. Це ж і в батька, либонь, така сама була, горіла на пілотці. Де тепер? У землі тліє чи, може, потрапила до чийось рук, що оберігають її?

І почувався так, наче тобі довірено найбільшу святиню.

А виїжджала Василюк днів за два, суботнього вечора.

Тітка Ярина з тим чоловіком, за якого виходила на сусіднє село, виносили з хати й складали на воза всяке домашнє начиння — спершу подушки та одяг, зв'язані в ряднах, потім відра, цебро, корито. В того дядька було похмуре обличчя, а в тітки Ярини — рішуче й веселе.

Прийшло кількоро сусідок, серед них мати твоя і Секлета Воропай. Намагались пособити, та якось так виходило, наче заважали, то поставали коло воріт, стежили.

— Ой лишенько, — гомоніла стиха Секлета Воропай. — І куди ж то Ярина зібралась? Та ще як на такі часи? Може, він чоловік і добрий, — зовсім стишувала голос, — та все ж таки на чуже село, й не сама, а з дитиною... Хату свою продає... Трималася б рідного обійстя, трималася б порога, бо як-не-як, а свій, хто відає, як їй там поведеться. У цій хаті рід її вікував, то чого б мала цуратись? Не сімнадцятка, що хвоста задерла й дременула на чуже село. Хай би про дитину свою подумала, як то їй там буде. Бо в Овечачому — таки в Овечачому, вдома, а у вдівця — таки в гостях, таки на всьому чужому. Ти ж бач, не захотів до Ярини приставати в прийми, переманив до себе, а вона й послухалась.

Мати ствердно кивала головою.

Василинка крутилась на подвір'ї, але в твій бік не дивилась, ніби не бачила. Може, розгнівалася з доброго дива? Чи шкодує за подарованою зірочкою? Зрештою, ти влучив мить, коли з вазоном ішла до воза, і покликав несміливо:

— Василинко...

Припасувала вазон серед мішків — і назад побігла до хати. Невже не розчула?

Либонь, усе, що хотіли забрати за цим разом, уже було складено. Дядько з похмурим обличчям, не дивлячись ні на кого, узявся поправляти кінську упряж. Тітка Ярина, тримаючи мішечок із поросятком під пахвою, замкнула двері, а ключ сховала за пазуху. Потім підійшла до жінок, що зібрались на проводи, і сказала:

— Надивляйтесь тут за моєю хатою, бо всякі люди трапляються. Хата хоч і не втече нікуди, зате нагляд любить.

— А город? — поспитала Секлета Воропай. — Чи дітиська залізуть у грядки, чи худобина вскочить...

— І за городом наглядайте. Я сама навідуватимусь теж.

Мовчазний дядько з похмурим обличчям постьобував батіжком дорожню пилюгу. Тітка Ярина поглянула на нього і сказала:

— Може, перед ким завинила, то звиняйте, бо на віку — як на довгій ниві.

— Ні перед ким не завинила, Ярино, — мовила Секлета. Воропай. — І ніхто не зичить тобі лиха, а тільки добра.

— Усі зичать, це так, але ж як сама не доможешся, то ніхто не вділить... Звиняйте, може, комусь лихе слово сказала. Бо хто знає, — додала тихіше, ніби остерігалась, що почують коло воза, — може, й не назавжди їду.

Жінки на те промовчали, тільки якось аж наче співчутливо поглядали на тітку Ярину. Боєм світилось їхнє співчуття. І мовчання їхнє було тяжке, хоч і від'їжджала тітка не в такий і далекий край, та ще ж і заміж оддавалась. І жених її був не десь у світах, а поряд, коло воза стояв із батіжком.

Тітка Ярина поглянула на город, на хату. І вуста їй ледь-ледь здригнулись, наче зронили чи то зітхання, чи тихесеньке слово.

— Ну, Василюк, ходімо, — мовила і взяла Василюка за руку. А під пахвою тримала поросятко, що вовтузилось у мішку.

Василинка, опустивши голову, слухняно пішла до воза.

Ти стояв коло воріт, відчуваючи, як у грудях наче холодною м'ятою терпкою розіллялось, її духом свіжим. Чи то острах, чи тривога. Хотілось побачити Василинчині волошкові очі, проте вона вперто уникала дивитись у твій бік. Наче й справді розгнівалась. Тільки за віщо?

Василинко, хотілося сказати їй, ну, обернись, поглянь. Василинко, що з тобою? Який свій біль приховуєш?

Дядько з похмурим обличчям смикнув за віжки, віз натруджено зарипів. Тітка Ярина з Василинкою йшли обіч воза, а всі овечацькі дивились їм услід. Не чулось ні сміху, ні жартів, хоч тітка Ярина і від'їжджала до свого чоловіка.

І враз тобі стало так боляче, кривдно, ось-ось бризнуть сльози з очей. І тоді перебіг дорогу, вскочив на своє подвір'я, далі на город, у самісіньку гущавину, — й тут дав сльозам волю. Чого плакав — і сам не відав, та ручаї солоні ллялись, і ти не стримував їх.

Чудно було знати, що Василинчина хата стоїть тепер пустою. Усе здавалося, що за тихенькими вікнами ховається хтось, не хоче показуватись на поріг. І ти одного разу осмілився припасти до шибки, зазирнув — глухі кутки, нікого. Наче неживою стала хата без людей. І на подвір'ї запустіння. Ото хіба що город тітки Ярини вабив заростями буйними, цвітом соняшників. І ти ступив по стежці між картоплі, пройшов до грядок, насторожено озираючись по боках. Це ж тут зовсім недавно ходила Василинка...

Здалось, що ось зараз і голос її почуєш, і саму побачиш — варто лиш обернутись. Обернувся — тільки город зеленіє, хата зорить синню вікон.

Згодом почув, начебто бачив хтось у селі тітку Ярину. Подумалося, що не могла вона навідатись без Василинки. То чому ж Василинка не

зайшла, невже й справді гнівається, не хоче зустрічатись? А коли пізніше довідався, що тітка сама приходила, то навіть зрадів. Зрадів, бо вірилося, що Василюк таки завітала б, Василюк розшукала б тебе. Інакше не подарувала б батькову червону зірочку. І ти діставав зірочку й подовгу дивився на неї.

А хата через дорогу стояла пустою, і даремно ти приглядався вдень, чи нікого не видно на подвір'ї. І даремно поглядав увечері, чи не блимнув у вікні вогник. Стояла пустою, ніби несподівано перестало битись її велике серце, і те серце для тебе мало ім'я Василюки...

— А де це ти ходиш? — питається мати. — Все нема й нема.

І гарно так, помолоділо всміхається. Радість у неї якась, тільки яка? І вже материнський настрій передався тобі, і вже твого серця торкнулось крилом щастя. Легенько черкнуло, мов ластівка.

— Коло ставу ходив, купався з хлопцями.

І поглядаєш на матір — що сталося? Лист прийшов із добрими вістками чи в ланці від жінок почула щось славне?

— А я виглядаю тебе, виглядаю.

І не каже, чому саме виглядає. Й охота ж бавитись, охота мовчати. То ви, мамо, трохи помовчте, а я почекаю.

Але важко чекати, коли мати приховує таємницю. Коли вся розцвіла від неї. І ти не стримуєшся, запитуєш:

— А що такого?

Лагідно дивиться. Здається, ось-ось підійде, обніме й зізнається. Але мовчить. І не підходить.

— Та скажись, — починаєш канючити жалісливо.

— Піди в хлівець, поглянь.

— Чого мені в хлівець іти? Не можете відразу сказати.

— Та гайни в хлівець, поглянь.

Треба йти, треба поглянути, бо неспроста ж мати каже. І, ні про що не здогадуючись, вискакуєш надвір, хутенько біжиш до хлівця, відчиняєш напів— прихилені двері. Ще нічого не побачив у сутінках, та вже неясний здогад полонив твій розум, і вже радість забила віддих... Невже?

У куточку, до ясел, було прип'яте маленьке телятко. Коли твої очі звикли до сутінків, ти застеріг, що воно так само пильно дивиться, як ти.

Яскраво-червоне, проте хвіст білий, і на лобі латка біла. Та ще передні ноги ніби в панчішках білих. Нашорошило вуха, дивиться в твій бік, ось-ось відскочить до стіни.

І скрадливо, щоб не налякати, ступив ти перший крок, другий. Телятко не злякалось, так само дивилось розумно, очікувально. Й коли наблизився, коли торкнувся долонею спинки, то шкіра дрібно-дрібно затремтіла. Нагнуло морду, обнюхуючи твої ноги, і від його теплого, хвиля за хвилю, дихання тобі стало лоскотно.

Тим часом підійшла мати, поспитала:

— То славно теличку маємо? Будеш доглядати — колись і коровою стане.

Та й зітхнула, подумавши, мабуть, про те, як довго доведеться чекати.

— Це наше, еге? Ви купили? — допитувався, бо ніяк не вірилось.

— Наше, наше. Поки мале — тобі за меншеньку сестричку буде, а виросте — годувальницею нашою стане. Тільки ж воно догляду потребує, чуєш?

— Чую. Доглядатиму. Ось лишень стривайте.

І прожогом гайнув на межу, хутенько нарвав трави. Коли давав теляті, воно, пирхаючи, нюхало, та їсти не їло.

— А чи воно не хворе? — непокоївся.

— Та ні... Стомилось та ще не звикло... Славної корови теличка, їстиме. Ну, ходімо до хати.

А тобі не хотілося йти з хлівця— усе стояв би, усе дивився б. І ніяк не вірилося, що ваше, що ніхто не прийде й не забере. Ясно так світилася зірка на лобі, кортіло гладити її, голубити.

— Тепер ти в мене вже не скучатимеш, — гомоніла мати. — Ось я подамся в ланку на цілий день, а ти вдома не сам zostаватимешся. Воно за тобою дивитиметься, а ти за ним, правда?

І засміялась щиро, якось навіть по-дівочому. І вона тішилась не менше за тебе. Чудно ви обоє з матір'ю почувались, наче у вашій сім'ї з'явився не просто хтось третій, а саме той, кого ви так довго чекали.

— Дитина, як і ти, — казала мати. — Ой діти мої, діти, терновії квіти.

І наче по тих словах потьмарилась її радість. Добре, що тільки на мить коротку. Зайшов у хату, а в хаті не сидиться, щось надвір вабить, виганяє за поріг. То ти раз навідувався до теляти, потім удруге — як там воно, що з ним? Бо все здавалося, що без тебе йому зле, що скучає за тобою. Телятко обертало зірчасту голову, дивилось покірливим поглядом, слухало, як лоскочеш поміж вух.

Уже й смеркло, а тебе знову щось веде надвір, то мати нагримала:

— Ще довго шастатимеш до хліва? Замучиш своєю любов'ю, дивись!

— А хіба можна замучити любов'ю?

— Чому ж ні? Так само, як і ненавистю. Воно тварина, хоче волі.

І ти замислився над материними словами, що можна замучити не тільки ненавистю, а й любов'ю. Звісно, звірі прагнуть волі, і птахи прагнуть. Мабуть, телятко теж, інакше мати не вигадувала б.

Пізніше, коли послались і лягли спати, поспитав у матері:

— А йому не страшно самому?

— Не страшно, воно в нас розумне.

Довго не міг заснути, бо тільки й думалось, що про телятко — чи вже лягло, чи вже спить. І чи сняться отаким телятам сни? І чи вони розуміють ласку? Мабуть, ласку розуміють. І любов теж... Так чому сказала мати, що любов'ю можна замучити, як і ненавистю?.. Та й поринув у сон.

Місяць срібними пучками торкається шибок, ніжне їхнє мерехтіння приковує зір. Щось кличе тебе надвір. Чуєш, кличе? І зводишся з тапчана, й по холодній долівці ступаєш, по примарній повені, а потім через сіни, мов крізь глуху воду, — і нічний світ перед тобою. Зірки в чорно-голубому небі неправдоподібно великі, і їх не дуже рясно, і палахкотять шпарким світлом морозним. Над Овеча— чим висить місяць, смутний, жовтий, і, здається, думає щось. Мабуть, печальне і гірке думає, бо й самому хочеться журитись, на нього дивлячись.

А проміння його бліде наче аж по стрісі скочується, наче аж шарудить... чи то лишень соломина, стомлена денною спекою, випросталась. Осокори в сорочках із вибіленого полотна позавмирили. В саду тіні глибокі, мов колодязі. Василичина хата через дорогу спить, здається, глухішим сном, ніж усі інші хати, спить, оберігаючи в своїх стінах якусь таємницю. Дорога сіріє і начеб ледь-ледь світиться, наче світлом своїм припрошує, щоб по ній пройшов хтось. Та ніхто не йде в цю пізню пору.

Підходиш до дверей хлівця, прислухаєшся. Тиша — причаєна, химерна. Хоч би дихання почулося звідти, хоч би звук тоненький. Спить... Мабуть, таки спить телятко. І дивне хвилювання спо

внює, і починаєш тремтіти від збудження. Хай спить, хай...

Зорі літні виблискують морозцем сивим; гіркуватим сяйвом оповитий місяць. А город уже начебто не город, а табун мовчазних дивовиж, які стежать за тобою, — соняшники стежать, картопля, кукурудза, лючи довкола гострий дух. І за якусь мить стає тобі страшно — звідкись прибіг той ляк, стоїть неподалік, ось-ось зловчиться і скочить на спину. Й ти не очікуєш, поки він плигне, ти вже завдав ноги на плечі й від хлівця шаснув до хати, проворно зачинив двері. І якусь хвилю стоїш за дверима, очікуєш, — може, почуєш, як страх іде, як скрадається?

Тихо-тихесенько, вже й не чути, як місячне проміння шарудить по стрісі.

— Мамо, — допитуєшся, — а як іти до Псярівки?

— Пощо тобі Псярівка?

— Та... знати хочу. Може, доведеться колись піти.

— Як доведеться, вдвох підемо — ось і визнаєш.

— Ну, через поле, далі в ліс... А лісом як?

— Лісом краще самому не ходити... А чого ти збираєшся до Псярівки? Чи не до Василянки?

Ховаєш очі, щоб по очах не вгадала, — таки до неї, до Василянки!

— Та постривай, сама навідається, коли не забула, — каже мати й лукаво усміхається. — Тепер дівчата за хлопцями бігають, а не навпаки.

— Й чого ви кепкуєте, — бубониш знічено і непомітно зіслизаєш надвір, бо мати як іще скаже щось — тоді ого скільки раків напечеш!

І як тільки вгадала, що тобі кортить побачити Василянку! Що з пам'яті ніяк не йде, так і чується її чистий голосок, так і світяться волошки в погляді? І вже не раз намірявся піти до Псярівки, там розшукати її. Дорогу через поле знаєш, не страшно, от як тільки через ліс простувати, боязко...

Коли йшов по Овечачому, то все здавалося, що ниньки неодмінно здибаєшся з Василянкою. Чи не ото майнула її барвіста, куплена тіткою

Яриною, хустка серед жіночого гурту? Хутенько підбігав до жінок — ні, привиділось, та й хустка зовсім не така, злиняла, квітки бідні.

Але ж неспроста подарувала батькову зірочку! Бач, не пошкодувала, довірила, а ти колись побоявся віддати старовинне намисто. І від спогаду, як ви ходили до лісу, як ти не осмілювався покласти до Василичинової руки барвисті разки, стало соромно. Через багато днів після тієї okazji стало соромно.

Ти виліз на найвищий осокір за хатою. Далеко внизу було подвір'я, верхівки яблунь, хвилі городу. Зелене, кучеряве Овечаче розкинулось кругом, ген полем котились баранці пшениці, ще далі темнів ліс. А за отим лісом лежала Псярівка, до якої виїхала Василичка. Дивився вдалину — ні, не видно.

А може, буде видно з отієї тополі, що росте коло криниці в Секлети Воропай? Адже найвище дерево в селі, чи не до хмар сягає. Мабуть, видно не тільки Псярівку, а й ще дальші села.

І ти вже побіг до тітчиного подвір'я. До тополі ступив, а вона — висока, що й дивитись на її верхівку страшноувато. Стовбур дебелий не обхопити руками, не здертись догори. Але залізти неодмінно треба. От якби драбину приставити, а потім уже за оту гілляку вчепитись.

Де ж у тітки Секлети драбина? Ага, коло хліва стоїть. І важка ж яка, так і гне до землі. Мабуть, немає тітки вдома, а то б...

І тільки так подумав, як Секлета Воропай і питає від перелазу:

— А куди це ти драбину несеш?

— Та... та... — затнувся. — Хочу на тополю залізти...

Драбину вже впустив на траву, а сам винувато поглипуєш на тітку — щойно від ставу повернулась: ув одній руці тримає праник, а в другій — мокре шмаття.

— На тополю? — отетеріло мовила Секлета Воропай. — А чого?

— Та... та...

Тітка звела погляд на дерево, наче сподівалась углядіти дивину якусь. Тополя гінко тяглась у височінь, листячко погойдувалось, переблискувало. Так-таки нічого не вгледівши на тополі, поспитала:

— Що ж ти набачив там, зізнавайся? Бо матері скажу.

Та не було, мабуть, зараз такої сили, яка вирвала б правду з твоїх грудей. І не така тітка Секлета, щоб розказати. Вона знову задерла голову — нічогісінько нема на тополі! — й до хати подалась, переступивши через драбину.

І як пташка випурхує з клітки на волю, так ти чкурнув із чужого двору. Не заспокоївся навіть тоді, коли відбіг далеченько. Бо вже починало здаватися, що Секлета Воропай зрозуміла, чого саме ти хотів здертись на тополю. Хіба ж не для того, щоб аж за стіну далекого лісу зазирнути, може, пощастить село чуже побачити, а в селі тому — Васиlinkу. Здогадалась, мабуть, тітка, комусь неодмінно розповість.

І почувався так, мовби про твою таємницю вже й інші люди довідались, бо чому ж ото цікаво так позирають, чому всміхаються?

І, ввібравши голову в плечі, проворно почимчикував додому, щоб сховатись од усенького білого світу. Щоб навіть ті, хто ще не знав про твою таємницю, не могли прочитати її в твоїх очах. Бо така ж була дорога вона, таємниця, така недоторкана, що й самому соромно було згадувати про неї.

Стоїш коло воріт і ждеш, коли має проїхати Семен Сухорада. Знаєш достеменно: подався додому на обід, то має скоро вертатись. Цікаво бодай одним оком глянути, як ступає Дикий, як на гнідому коні сидить голова колгоспу, як на грудях його виблискують медалі.

І тепліє в серці мрія, в якій ти навіть сам собі не осмілюєшся зізнатись. Тепліє мрія — а може, візьме тебе голова на коня, провезе верхи?

Ось, нарешті, показується. І не летить у скаженому галопі, а легкою риссю посувається. Такою риссю, що й ти здатен випередити коня і його вершника. І, коли порівнюються з ворітьми, ноги самі зриваються — й ти спершу біжиш поряд із конем, а потім і випереджаєш. Випереджаєш, і здається, що ніякий кінь, навіть Дикий, не наздожене.

Та чуєш іззаду тупотіння — Семен Сухорада і наздогнав, і випередив. Осадив коня і, сміючись, питає:

— А ти куди скачеш?

Дивишся в його рудуваті, огнисті очі — й мовчиш. — А йди-но сюди, — каже Семен Сухорада і, перекинувшись, бере тебе дужою рукою попід пахви й висаджує на коня.

Опинившись верхи, ти спершу не можеш повірити своєму щастю. І зразу хочеться тільки одного: щоб не зсадив так само швидко на дорогу. Причаїлась твоя радісна душа, тремтить, очікує...

— То куди поїдемо? — питає Семен Сухорада. — На край світу?

А може, й справді спроможен завезти так далеко? Й ти заперечливо хитаєш головою. Семен Сухорада весело регоче:

— Значить, на край світу не хочеш? Ну, тоді...

І, не доказавши, зриває коня з місця, і ви вже скачете. Опускаєшся — і злітаєш догори, опускаєшся — і злітаєш догори, і міцні руки Семена Сухоради тримають надійно, не впадеш.

Ген стоїть коло свого обійстя Павло Гречаний — дивиться заздрісне, як ви скачете. Ось і подвір'я тітки Секлети, а її чомусь ніде не видно. Де ви, тітко, га? Вийдіть, бо ніколи й не побачите, як то лі— тається на коні. Ех, тітко-тітко, шкода вам було тієї тополі, що не пустили!

Вже в бічну вуличку звернули, вже поле прослалось, уже простір — і ви летите в безмежжя, і солодко так, і добре. Ніби то не ви на гнідому коні вперед скачете, а світ сам кинувся назустріч, поспішає, квапиться.

І летить по тому білому світу дзвін дядькових медалей, не відстає, не полишає. Летите з тим переспівом-передзвоном. Й наче то не просто медалі, а сама геройська душа дядькова грає, виспіває, видзвонює, сама відвага його гримить — слухайте, поля овечацькі, слухай, далеке небо, слухайте, птахи!

І враз Семен Сухорада осадив коня — поля припинили свою шалену гонитву, і медалі тихіше вже щебетали на грудях.

— Славно! — голосно мовив голова. — Правда ж?

— Правда, — згодився.

— Нема кращого, хлопче, як на коні їздити. Еге ж?

— Правда, — згодився, бо ще ні з ким не було так добре.

— То виростай здоровий! Гаразд?

— Гаразд...

І як не рости, коли все теж наче просить рости: і небо, і поле, і вітер, що дихає з далини.

— Будеш помічником своєї матері, еге? — допитується Семен Сухорада.

— Буду.

— І мені в колгоспі потрібні помічники. Будеш?

— Буду, — обіцяєш.

— Тож рости хутчій!

І ви вже летите до села, й так швидко — ніби в своє майбутнє, у завтрашній день. Щастя твоє летить, радість твоя розгорнула крила, і погожий день обіймає по-батьківському.

— У гаї сонце зацвіло!

Отак і твоє сонце зацвіло колись, давно. Зацвіло у гаї людського життя, набиралося снаги, розуму, пізнавало широкий світ, правду і добро. Зацвіло у весняному гаї людського життя, і тільки в його захистку, в його теплі зуміло вистояти проти негод часу, проти хмар, які завжди минають.

— У гаї сонце зацвіло!

Цвіте сонце у гаї, ніколи не переставало і не перестане цвісти!